

BOHEMISTYKA

2/2007

Rocznik VII – ISSN 1642-9893

Redaktor naczelny
Mieczysław Balowski

Komitet Redakcyjny:

Mieczysław Basaj (Warszawa), Neil Bermel (Sheffield), Marie Čechová (Praga), Jiří Damborský (Ostrawa), Ernst Eichler (Lipsk), Jaroslav Hubáček (Ostrawa), Marie Krčmová (Brno), Jan Kořenský (Praga), Eduard Lotko (Olomuniec), Svatava Machová (Praga), Alena Macurová (Praga), Margerita Mladenowa (Sofia), Walery Mokijenko (Greifswald), Dobrava Moldanová (Ústí nad Labem), Galina Nieszczimienko (Moskwa), Teresa Zofia Orłoś (Kraków), Janusz Siatkowski (Warszawa), Hana Sodeyfi (Wiedeń), Jiří Svoboda (Ostrawa), Józef Zarek (Katowice)

Sekretarz Redakcji
Anna Zura

Spis treści

PhDr. Jana Říhová († 23. května 2007) 81

Artykuły i studia

Dobrava Moldanová: Fyzický a duchovní prostor v prózách realistických autorů	83
Vladimír Novotný: K žánrové interakci mezi románem a esejem	91
Katarzyna Chrobak: Tradycja i awangarda w »Kubula a Kuba Kubikula« Vladislava Vančury	101
Ivo Harák: Rotreklův román	110
Agata Bryłka: Jak Mistrz chciał zostać rzemieślnikiem – o przygodzie Josefa Škvoreckiego z powieścią kryminalną	118
Jan Pešina: Polacy i Polska w opinii czeskiej publicystyki narodowo-liberalnej w latach 1846–1851	127

Recenzje, omówienia, noty

Vladimír Novotný: »Paradoxy a paralely. Příspěvky k českému literárnímu dějepisectví. Od Komenského k Rejchrtovi«. Praha, Cherm 2006, 255 s., ISBN 80–86370–24–0 (przez Erika Gilka)	156
--	-----

Kronika

Joanna Czaplínska: Międzynarodowa konferencja literaturoznawcza „Topos domu w literaturze czeskiej i polskiej”	159
--	-----

Informacje dla Autorów „Bohemistyki”

Ze względu na konieczność ujednolicenia strony graficznej tekstów drukowanych w „Bohemistyce” podajemy poniżej zasady opracowania tekstu maszynopisu:

1. Objętość artykułu nie powinna przekraczać 15 stron normalizowanego maszynopisu (format A4, 30 wierszy na stronie po 60 znaków w wierszu), objętość recenzji i pozostałych tekstów (np. informacji, artykułów jubileuszowych itp.) – do 8 stron.
2. Przypisy należy podawać po artykule.
3. Tablice, wykresy i inne obiekty graficzne powinny być dołączone na końcu tekstu na oddzielnych kartach. Natomiast w tekście Autor powinien zaznaczyć miejsce, do którego się one odnoszą.
4. W cudzysłowie podajemy tytuły czasopism, konferencji, cytaty (o ile nie są inaczej wyodrębnione w tekście, np. inną wielkością czcionki).
5. Kursywą wyodrębniamy wszystkie omawiane wyrazy, zwroty, zdania, ponadto tytuły prac zwartych i ich części (np. rozdziały), tytuły artykułów, zwroty obcojęzyczne wplecione w tekst. Na wydruku należy te fragmenty oznaczyć linią falistą.
6. Podkreślenia tekstowe oznaczamy spacją, na wydruku – podkreśleniem linią przerywaną.
7. Znaczenia wyrazów, idiomów czy innych zwrotów podajemy w łapkach ‘ ’.
8. Prace należy przesłać na dyskietce (wpisane do komputera w programie WORD v. 6.0 i wyższa) z jednym wydrukiem.
9. Autorów prosimy o dokładne podanie imion, nazwisk, stopni i tytułów zawodowych lub naukowych, nazw miejscowości, adresów prywatnych i numeru telefonu lub e-mailu.
10. Tekstów nie zamówionych Redakcja nie odsyła.

Warunki prenumeraty

1. Wpłaty na prenumeratę są przyjmowane na okresy roczne.
2. Cena prenumeraty na cały rok wynosi 20 zł.
3. Wpłaty na prenumeratę przyjmuje Wydawnictwo „Pro”, skr. poczt. 7, 59–230 Prochowice.
4. Terminy przyjmowania prenumeraty: na kraj do 10 listopada, na zagranicę do 31 października.

Wydawca: Wydawnictwo „Pro” i PWSZ w Raciborzu (47–400), ul. Juliusza Słowackiego 55, tel. (+ 48 32) 415 50 20, e-mail: mieczyslaw.balowski@uni.opole.pl

OSTRAVSKÁ UNIVERZITA V OSTRAVĚ
FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA ČESKÉHO JAZYKA
KATEDRA ČESKÉ LITERATURY, LITERÁRNÍ VĚDY
A DĚJIN UMĚNÍ

Plní zármutku oznamujeme,
že dne 23. května 2007 zesnula naše bývalá spolupracovnice

PhDr. Jana Říhová

bohemista, laskavý a moudrý člověk.

Za svého působení na katedře českého jazyka a literatury Pedagogické fakulty v Ostravě se věnovala výzkumné i pedagogické činnosti zejména v oblasti stylistiky, v tomto oboru publikovala mnoho studií a odborných článků.

Navždy zůstane v našich vzpomínkách jako výjimečný, upřímný a rovný člověk s otevřenou myslí a stále mladým srdcem, jako naše milá a obětavá kolegyně.

Fyzický a duchovní prostor v prózách realistických autorů

Povídka Terézy Novákové *S nůši* ze souboru *Úlomky žuly* (1902) líčí příběh Mařeny Loučkové, stařenky, která našla skromnou obživu vyřizováním pochůzek pro obyvatele Budislavi. Začíná dlouhou pasáží, popisující krajinu, kde hrdinka žila, a cestu do Proseče, která byla její každodenní trasou. Popis cesty je konkrétní a podrobný, skoro takový, jaký bychom očekávali spíš v turistickém průvodci než v beletrii. „Hned jak chodec při pískovcovém lomu z chalup souvislých vykročí ... octne se v lesíku »na hrázi«“. Následuje podrobný itinerář cesty s vlastivědnými odbočkami, aby nakonec dovedl poutníka k cíli.

Chodec pěší [...] pak sejde opět na silnici, mohutnými stromy vroubenou, místy do pískovcových skal vysekanou, do běla se lesknoucí, a po čtvrt hodinové po ní procházce dá se skrytou, strmě sestupující cestičkou [...]. Téměř na konci lesa setká se při umělém mostě nad líbezným lesním paloučkem sklenutým, opět se silnicí; další cesta k městečku vede lukami a poli, kolem Kadlecova lesa a misionářského kříže. Poboční, dosti zanedbanou ulicí, ústící na náměstí vedle katolického kostela, dospívá chodec konec své pouti.¹

Jádro povídky pak tvoří pohnutý příběh nemanželské dcery ze zámožného statku, která sama měla nemanželské děti s mužem, který se s ní teprve po létech oženil, ovdověla, opustily ji děti a nakonec umřela v bídě. Těžko si můžeme ověřit, zda je to autentický příběh skutečného člověka (i když nás literatura nejen té doby ujišťuje, že to

¹ Teréza Nováková, *S nůši; Kalendář paní a dívek českých*, 1896, knižně in: *Úlomky žuly*, 1902. Cit. dle výboru *Zrcadlení*, Albatros Praha 1981 s. 207–208.

je příběh v základních rysech ne zcela ojedinělý), ale jeho přesné zasazení do krajiny pomáhá vytvořit iluzi, že taková žena skutečně žila. Popis krajiny, pro dnešního netrpělivého čtenáře zbytečně retardující děj, je jakýmsi stvrzením, že se příběh, který čteme, skutečně udál, že Mařena Loučková skutečně existovala a že se autorka ve vylíčení jejího životního příběhu věrně drží reality: každý z nás přece může zopakovat trasu její každodenní cesty a tak být alespoň trochu spoluúčasten na jejím osudu.

Takových krajinopisných pasáží, pečlivě lpějících na regionálních realitách, můžeme najít v prózách autorů generace narozené okolo roku 1850 mnoho. Shodně se v nich setkáváme s množstvím konkrétních a ověřitelných detailů a zejména s konkrétními místními jmény, která, k radosti autorů literárních místopisů, přesně lokalizují vyprávěné. Lze snad říci, že jen málokterý region v Čechách neměl na přelomu 19. a 20. století „svého“ autora, který ho takto literárně zpřítomnil, a s nímž byl svázán místem narození nebo alespoň důležitou životní etapou a kam situoval svá díla. Jakési „předaktí“ této vlny můžeme vidět v prózách Boženy Němcové (a to nejen v Babičce, kde literární fikce ovlivnila až dodneška naše vidění „babiččina údolí“) a Karoliny Světlé (a to nejen Ještěda, ale i Prahy), a naplno se rozvíjí u prozaiků ruchovsko-lumírovské generace, představující období vrcholného realismu u nás. S východními Čechami jsou spojeni Antal Stašek (*1843), Alois Jirásek (*1850), Teréza Nováková (*1853) a Karel Václav Rais (* 1859), Karel Klostermann (*1848), Josef Holeček (*1853), a také o generaci mladší Jindřich Šimon Baar (*1869) svá témata našli v jižních Čechách – abych jmenovala ty nejvýraznější. Pro čtenáře beletrie, který tehdy daleko méně cestoval než my dnes, to znamenalo jakési zmapování české krajiny, rozšíření jeho obzoru z regionu, který znal z autopsie, na odlehlejší kouty domova, jejich přiblížení a zdůvěrnění.

Krajina domova, vlasti je tu prezentovaná jako krajina půvabná a vlídná, působivá svým klidem a zádumčivostí. Příběhy, které se v ní odehrávají, vesměs s jejím rázem korespondují, jsou většinou příběhy drobných lidí, kteří v životě nic nedostali zadarmo, poctivě pracovali

a zkusili hodně bídy, často i ponižování a příkoří, a přesto zůstali lidmi s vysokými morálními nároky, nepřestali hledat smysl života a toužit po spravedlnosti. Bývají často spíš smutné než šťastně končící, ale vždycky obsahují dávku katarze, plynoucí z jasného vědomí hodnot a respektování tradičních, v křesťanství zakotvených morálních zásad. Konec konců i babička Loučková rezignovaně říká, že její osud je trestem za hříchy jejích rodičů i její vlastní. Společensko kritická nota těchto próz, vyzdvihovaná zejména v minulém období, nebývá explicitní; jejím druhým pólem je velmi silné povědomí o neměnném řádu světa a věčných morálních zásadách, které dávají jasná kritéria lidským činům.

Také Alois Jirásek své četné historické prózy (i méně četná díla s tématy vesnickými) zasazuje do konkrétní krajiny, kterou dobře poznal ať už v mládí, nebo s níž se pečlivě seznámil při přípravných studiích k jednotlivým dílům. Stačí prolistovat jeho texty, abychom zde našli velmi sugestivní, až malířsky viděné popisy či spíš líčení české krajiny. Proti věcnému popisu Novákové výtvarně nadaný Jirásek (chtěl se v mládí stát malířem) má smysl pro barvy a odstíny světla, jeho krajina je až impresionisticky náladová, nicméně vždy konkrétní a přesně určená. Román *Proti všem* otvírá působivá pasáž, zachycující předjitřní náladu jihočeské krajiny, jíž prchají před husity tři reholníci.

Po šíru daleku, pod jitrním nebem, pole a pole; tmavohnědé ouhory, zelenavé lány mladistvého osení, měkkoty nasáklé včerejším deštěm. Jich nesčíslné brázdy se sbíhaly do dálky a splývaly v jednu spoustu hrud jakoby v rozčeřené, hlinité jezero... Z roviny, u blátivé cesty, vedoucí poli od Lužnice řeky pod Veselím na západ k Bukovsku, trčelo na mezi vymořené zimou – bylot' koncem dubna – osamělé „boží znamení“, dřevěný, čtverhranný sloup s malým kovaným rezivějším křížkem. ... Od „božího znamení“ vedla bídná cesta ještě kus polem, pak zabíhala do mokré louky. A na té louce, opodál cesty, kus nalevo nořil se z mrákotného, jitrního šera obrovitý stín osamělého rozložitého stromu... (Jirásek 1927 s. 1).

Krajina, vyličená v kalných barvách, tu vyjadřuje tíseň prchajících. Vzápětí se rozsvítí pochmurnou září, která doprovází zástup husitů, táhnoucích krajinou a zapalujících statky a městečka.

Jiráskovou zásluhou tak prostor krajiny dostává další rozměr: není to jen krajina současná s dobou vzniku díla, ale i krajina protkaná stezkami historie. Dodneška můžeme sledovat složitou trasu, jíž se ubírali naši tři uprchlíci z Louňovic na Příběnice (i když, jak upozornil Petr Černej v diskusi, historické předlohy této trojice měly jiný osud, než jaký jim Jirásek přiřkl v románu a jejich románový útěk z Louňovic na Příběnice se odehrál v trochu jiném čase) i cesty husitských oddílů, táhnoucích na Tábor. Současná krajina jakoby rezonovala minulostí, která tak přestává být daleká a abstraktní. Díky lokalizaci do konkrétního a známého prostoru vzniká dojem, že příběhy jsou nejen autentické, ale zejména jakoby současné: čtenář jejich prostřednictvím může prožívat příběhy dávných lidí, kteří ztělesňovali hodnoty, které právě Jiráskova generace vytýčila jako charakteristické hodnoty české národní povahy a které tehdejší čtenář spoluvyznával. Prostor domova se tak zvětšuje ještě o časový rozměr.

Také Josef Holeček objevuje v krajině svého domova body, které spojují současnost s minulostí: jeho rodný kraj je především krajinou Chelčického, Husa a Žižky:

Za dvojími horami od nás je rodiště Husovo. Jen přes luka je rodiště Petra Chelčického. Den cesty je k rodišti Žižkovu –

zní úvodní věty první knihy *Našich*. Naše uvádí rozsáhlý esej *Jak u nás žijou i umírají*, kde charakterizuje rodnou krajinu a k jejímu charakteru vztahuje i povahu jejich obyvatel.

Avšak prve, nežli se přiblížíme lidem, třeba jest ohlednouti se po krajině, jež všude souvisí s povahou a duševnými vlastnostmi člověka, rozbivšího v ní trvale stánek pro sebe a své potomstvo (Holeček 1926 s. 7).

Ačkoliv *Naši* mají ambici být reprezentativním obrazem venkovského života a přesáhnout regionální horizont, čteme-li je s podrobnější mapou Vodňanska před sebou, zjistíme, že kraj *Našich*, byť je rozdělen na dvě „země“, Pudácko a Pujdácko, se rozkládá vlastně jen na několika desítkách čtverečních kilometrů jihovýchodně od Vodňan. Vesnice, do nichž jsou situovány jednotlivé příběhy, dělí jen malá vzdálenost, snadno překonatelná pěší chůzí. Můžeme nejen na mapě,

ale i v reálu sledovat detailně cesty Holečkových hrdinů mezi vesnicemi, a navíc můžeme číst na místních hřbitovech a na firmách současných podnikatelů rodová jména, s nimiž Holeček v Našich pracuje. V jeho rodných Stožicích, přesto, že se přes ně přehnala krajina devastující vlna kolektivizace, není nesnadné ztotožnit statek s nápisem „U Holečků“ se statkem jedné z ústředních postav, Jana Kojana; stačí se rozhlédnout, abychom uviděli hospodu, z níž Anýžka o posvícení vyházela oknem své nevídané nápadníky. Jen málo míst není přesně lokalizováno, vlastně jen Libějovický zámek a místa spojená s literárním knížetem Egonem, jemuž předobrazem byl značně zkarikovaný hrabě Buquoy.

Není to ovšem jen duchovní odkaz velkých osobností české reformace, který intelektuál Holeček opakovaně připomíná. Pro „naše“, prosté vesničany žijící v druhé polovině 19. století, je to minulost hodně rozmytá, neurčitá, zasutá různými desinterpretacemi, jak zjišťují prušťi emisaři, přicházející sem před prusko-rakouskou válkou sondovat politickou náladu venkova. Daleko silněji je ovlivňuje duchovní klima barokního poutního místa. U kostelíka na Lomci se protínají lidské osudy, sem přicházejí lidé s nadějí na přímluvu Panenky Marie Lomecké, když je jim těžko.

Holečkova krajina je však nejen dějištěm reálných příběhů „ze života“, krajinou minulosti, ale i prostorem živých pohádek a mýtů, jakými jsou jistě sen Honzy Zlatovrcha o cestě jeho předka do Zlatého vrchu, s dávkou laskavého pousmání vylíčený zásah Panenky Marie Lomecké do života Ančičky a Adama, i poetická legenda o paní Smrti, která neodnesla zbožné selce Kojance jejího prvorozeného a moralita starého Boudy o křesťanské pokoře, s níž je nutno přijmout rány osudu a nezpěčovat se vůli boží.

Není důležité, zda je tato krajina pro procházejícího návštěvníka krásná. Nezúčastněný vidí kolem sebe spíš fádňi krajinu, to, čemu se říká kulturní step: pole a pole, střídané kosenými lukami. Krásu jí dává prožitek lidí, kteří v ní žijí a vnímají ji jako svůj domov. Vojta Boubín ze stesku po domově zběhl ze škol. Vrací se s obavami, ví, že na něj čeká rozezlený tatík. A přeci tento návrat vnímá radostně.

Když se blížil k domovu, když uviděl první známou ves, padl tváří do země a plače jí líbal. ... Jen blázni a nešťastníci mohou domov opouštět pro cizí kraje. Ale Vojtěch to nemyslíl v š e o b e c n ě [zvýraznila – D.M.], nýbrž jen a zvláště o své nejužší domovině. Chelčický kostelík, stojící o samotě na návrší, odkud se rozhlíží po vodňanské rovině, měl v j e h o p ř e d s t a v á c h [zvýraznila – D.M.] nevýslovný a neodolatelný půvab (Holeček 1928 s. 134).

I když prostor rodné krajiny hraje u Holečka velkou roli, při pozorném čtení zjišťujeme, že vlastně autor šetří krajinopisnými pasážemi, jaké jsem citovala z Novákové či z Jiráska. Všímá si spíš krajinných detailů: studánky na sadě, meze mezi dvěma poli, mikrokosmu zahrady, ale i cest, spojujících lidská sídla. Ať již se pohybujeme v intimním prostoru světnice, selského dvora, sadu za humny, návsi, či v širším prostoru otevřené krajiny, vždycky je to prostor zalidněný, plný různorodého života. Pozice vypravěče je tu také poněkud jiná, než v obou předchozích případech. U Novákové i u Jiráska prostor krajiny vidíme očima objektivního a neosobního vypravěče, u Holečka nám vypravěč referuje o tom, jak ho vnímají různé postavy, referuje o jejich prožitku prostoru, který je silně subjektivní a vázaný na konkrétní situaci. Sad za domem vidí očima malého dítěte, objevujícího svět, návěs, kde se odehrávají klíčová setkání obce a rozehrávají jednotlivé příběhy, očima různých postav, které návsi procházejí. Holečkův text ve své žánrové mnohotvárnosti (vedle příběhů, které můžeme označit jako vesnické romance, je tu výrazný podíl esejistiky, folkloristických i pohádkových pasáží a legend) prezentuje prostor krajiny mnohočetně. Zimní krajinu líčí jednou očima Ačičky prchající před matčíným hněvem jako pustou a nepřátelskou, podruhé ji vidíme očima téže postavy, prožívající okamžiky prvního sblížení s Adamem, jako kouzelně krásnou. Škála je velmi široká: uplatňuje se tu pohled intelektuálů, kteří sem promítají své pojetí historie i sociálního uspořádání světa (vedle autorského vypravěče knihy Jak u nás žijou i umírají, i pater Sterzinger, SJ., duchovní rádce knížete Egona, pruský emisar), pragmatické oči hospodáře (vedle sedláků ovšem i správce panství a samého feudála), ale zejména okouzlené oči dětí, vnímající krajinu domova jako scénérii pohádek, vyprávěných za dlouhých večerů při prástkách a draní perí.

Vypravování divy děje. Stěny se rozestupují a otvírají. Sněhového příkrovu není na polích a nivách, ale prostírají se po nich květované tafaty a brokáty luk. Jimi protékají potoky, hladí se rybníky, temení se studánky hlubánky. Na potocích panují vodní panny, na rybnících vodní mužové, nad studánkami se stkví podoba Panny Marie, jež vodu jich ochraňuje, aby nikdy nevyschla... (Holeček 1930 s. 232).

Jedním z charakteristických rysů realistické prózy je její mimesitická². Úvod povídky Terézy Novákové, který jsem citovala na začátku, je příkladem topografického popisu, jaký známe z kanonických textů Balzakových či Stendhalových. V Jiráskově případě mimese poněkud ustupuje do pozadí. Krajina při vši konkrétnosti, signalizované místními jmény i přesnou topografií krajiny, není viděna neutrálně, smyslová naléhavost popisu spolupůsobí atmosféru příběhu. V Holečkově pojetí je obraz krajiny v jistém napětí s tím, jak ji může vnímat nezúčastněný divák, v tom smyslu je mimesitická jeho textu poněkud oslabena ve prospěch symbolického a mýtického pojetí prostoru, kde skutečné a ze života odpozorované příběhy nabývají způsobem autorovy prezentace duchovních významů. Jedná se přece o to, jací NAŠI jsou, co ztělesňují, čeho jsou příkladem. Jejich mikrosvět několika čtverečních kilometrů je světem jen zčásti reálným, je též prostorem, do kterého Holeček, ovlivněn ruskými narodniki, vkládá svou vizi o ideálním uspořádání světa, kde dosud vládne pevný řád a tradiční hodnoty, jen zvenčí relativizované moderním světem, kde začíná vládnout kapitál, „peněžní soustava“, jako Holeček říká, která tento ideální svět narušuje a vyvolává řadu lidských tragédií. Jak v popisech krajiny, ve volbě lidských typů tak v interpretaci příběhů se velmi výrazně odráží autorova koncepce života, poměrně sofistikovaný názor na společenské uspořádání světa. Ačkoli autor své příběhy mnohočetně verifikuje ověřitelnými reáliemi z topografie, z folkloru, užíváním dialektu, jmény postav a dalšími prostředky, vytváří složité strukturovanou a svébytnou literární fikci, vyjadřující jeho životní postoje a názory daleko spíš, než aby byla prostou kronikou, věrným obrazem toho, „jak u nás žijou i umírají“.

² Vedle klasické práce Auerbachovy, která pod titulem *Mimesis* vyšla česky 1968, odkazují na práci Zdenka Hrbaty (2005, s. 317–511).

Na několika příkladech, které jsem uvedla, je snad zřejmé, že obraz konkrétní krajiny a života v ní není u realistických autorů jen plochou kulisou příběhů „jako ze života“, ale vytváří důležitou dimenzi jejich textů, dává jim další rozměr. Na rozdíl od romantické krajiny, ve svém dramatickém reliéfu člověku nebezpečné až nepřátelské, či umělé krajiny dekadentů vzniká tu přímo kanonický prostor české krajiny jako bezpečného, důvěrně známého a drahého domova, jako čehosi, co souvisí úzce se sebe – uvědomováním moderního národa, s jeho moderní mytologií. Tento obraz krajiny se stal součástí ideologie moderního českého národa, který se hlásil ke svému venkovskému původu (přísluvečně „české chaloupky“) a z venkovského života, interpretovaného touto generací (a ze svébytné interpretace historie, založené Palackým a v beletrii fixované zejména Jiráskem) odvozoval hodnoty moderního česství. Do značné míry bylo vidění venkovského prostoru jako duchovního prostoru, které rozvinuli realističtí autoři, živé téměř do současnosti. Ještě nedávné generace, spjaté daleko víc s tradičním venkovským prostředím než generace dnešní, tento mýtus přijaly za svůj. Teprve druhá polovina 20. století, kdy došlo k zásadnímu rozrušení struktury české společnosti, a k radikální proměně českého venkova, tyto vazby přervala. Dnes už realistické texty v jejich ideologizující a mytologizující funkci téměř nevnímáme, vystupuje do popředí jejich mimesitická, protože je čteme jako zprávu o prostoru, pro nás už skoro exotickém, a ovšem i jejich obsah přímo existenciální.

Literatura

- Holeček J., 1926, *Naši*, Kniha první. *Jak u nás žijou i umírají*, 4. vyd., Praha.
- Holeček J., 1928, *Naši*, Kniha čtvrtá. *Boubín*, 4. vyd., Praha.
- Holeček J., 1930, *Naši*, Kniha pátá. *Adamova svatba II.*, 4. vyd., Praha.
- Hrbata Z., 2005, *Prostor, místa a jejich konfigurace v literárním díle*, [in:] F. Červenka a kol., *Na cestě k smyslu. Poetika literárního díla*, Praha, s. 317–511.
- Jirásek A., 1927, *Proti všem*, 10. vyd., Praha.
- Nováková T., 1902, *Úlomky žuly*, Praha.
- Nováková T., 1981, *Zrcadlení*, Albatros, Praha.

K žánrové interakci mezi románem a esejem

Novodobí literární historikové ani literární teoretikové by si neměli připouštět pochybnosti spjaté se skutečností, že pojem *interakce* nepatří v soudobém pojmovém rejstříku k zvlášť frekventovaným, dokonce právě naopak. Přesto se tenhle pojem či tenhle termín může chápat jako jeden ze základních fenoménů nebo konstant literární postmoderny a jistěže také postmoderního literárního myšlení nebo by v tomto významu měl být chápán: vždyť základní význam slova interakce spočívá ve „vzájemném působení dvou i více činitelů“, přičemž někdy se v této souvislosti hovoří rovněž o „kvalitativním nebo kvantitativním spolupůsobení“.¹ K takovému vzájemnému působení různých stylových postupů, případně k jejich výslednému spolupůsobení ovšem dochází v postmoderní literární situaci ve větším kvantitativním stupni, než se má za to. Proto také interakce jako taková, neboli sám princip interakce v současnosti s největší pravděpodobností představuje možná už kanonický moment postmoderního způsobu psaní.

V některých případech, a to zejména při posuzování žánrové specifčnosti literárního díla, se sice často a s nemalým důrazem mluví o „interferenci“, přičemž ještě častěji o „intertextualitě“ a to v různých užitích těchto pojmů, konkrétní prozaický text se však nepochybně v postmoderním literárním světě může ve své žánrové struktuře, resp. v rozličných autorských modifikacích zvolené žánrové struktury, opi-

¹ *Akademický slovník...* 2001, s. 339. Pojem je užíván spíše v genetice, ekologii či v chemii než v literární terminologii; existuje i sociologický pojem interakcionismus, týkající se komunikace čili interakce mezi individui nebo mezi skupinami.

rat stejně účinně o „interakci“, o zmíněný princip interakce, nejenom tedy o frekventovanější postupy interferenční. Svědky tohoto genologického momentu, intelektuálně spjatého s postmoderním nazíráním na text uměleckého díla, můžeme být kupříkladu v poslední prozaické práci významného tvůrce, který přitom rozhodně nenáleží k typickým reprezentantům nynější české literární postmodernity – v románové novele spisovatele a filmového scenáristy Vladimíra Kříněra *Kámen nářku*. Čili v knize, kterou autor dokončil sice již v květnu 1997, která však spatřilo světlo světa až o celých sedm let později, tj. až na začátku roku 2004.²

Vzhledem k tomu vznikl velký časový předěl mezi vydáním tohoto Kříněrova díla a mezi publikací některých starších, předchozích spisovatelových textů: především skoro didakticky koncipované novely *Smrt svatého Vojtěcha*, pojednávající o sváru mezi křesťanstvím a pohanstvím, resp. spíše barbarstvím v raně středověkých českých zemích za vlády knížete Boleslava Ukrutného, dále s modernistickou dikcí temperované umělcovy prózy *Oklamaný – Der Betrogene*, opírající se o naturalisticko-dekadentní výjevy zmaru a zkázy a situovanou do habsburské Haliče zanedlouho po prusko-rakouské válce z roku 1866. Kromě toho *Kámen nářku* na tato dvě umělcova díla navazuje jen v některých univerzálních aspektech a najdeme v něm mnohem více filiací s jinými, dříve dokončenými autorovými prózami: odehrává se totiž z valné části v době rudolfínské, tedy v epoše, do níž sice Kříněra nelokalizuje děj své knihy poprvé, ale vůbec prvně jsou v jeho tvorbě dobové reálie interpretovány a cílevědomě v textu demonstrovány nikoli jako konkrétní detaily stanoveného času a prostoru, nýbrž jako skoro mimočasové emblémy, aťsi drastické a brutální, jako emblémy vesměs odkazující k neustálé přítomnosti nějakého fatálního, ahistorického, nadčasového a nadprostorového zla a podobných protivensství v lidských dějinách i v individuálním člověčím údělu.

² Kříněra 2002. Tato autorova kniha, jak podotýkáme v textu, vskutku vyšla v rozporu s uvedeným vročením s velkým zpožděním, totiž až zkraje roku 2004.

Konstatování tohoto druhu a myšlenkové paradigma obdobného ražení není v díle Vladimíra Körnera ničím úplně novým ani ničím naprosto neobvyklým. Jde o moment, který můžeme s určitou nadsázkou charakterizovat v kontextu české literatury posledních čtyř desetiletí výslovně jako körnerovský fenomén *sui generis*: kráčí tu o primární autorský důraz na existenciální filosofii dějin i filosofii činu, koncipovaný a interpretovaný v souladu s tragickou vržeností či vyvržeností lidského jedince v dějinném chaosu či tváří v tvář bezútěšnému a neslitovnému osudu. Pokud se existenciální problematika v české próze spojovala především s tragédií holocaustu (či šoa) – například u Arnošta Lustiga, Ivana Klímy, zčásti u Ladislava Fukse, ve srovnání s těmito tvůrci ji Körner v oblouku svého díla rozvinul v cyklu více či méně modelových, nejednou až esejisticky strukturovaných historických příběhů, záměrně situovaných do nejrůznějších údobí evropských, zvláště střeoevropských dějin.

Starší i novodobá údobí v historii lidstva pojímá spisovatel skoro pokaždé jako v určitém smyslu univerzální, nadosobní existenciálu, jejíž jednotlivé prvky vystupují jako více či méně fatalistické důkazy tragické filozofie našeho údělu a naší předurčenosti k zániku a zhoubě. I když prozaik tuto svou elementární, rámcovou tezi s různosměrnou intenzitou obměňoval a vynalézavě jí vtiskoval různé morální a myšlenkové kontradikce, právě podobně tragická, pokaždé však dramaticky prožívaná či v dramatickém konfliktu s osudem se odehrávající existenciála života, zpravidla zbaveného víry či žitého v nevíře ve víru, ztělesňuje tematický svorník valné většiny autorových próz. Navíc je toto filosofické zacílení do značné míry zesíleno i typem spisovatelovy dikce a jeho příklonem k adekvátnímu, leckdy výrazně archaizovanému nebo zjevně stylizovanému lexikálnímu výrazivu.

Z tohoto pohledu se Körnerovo dílo od poloviny let šedesátých až do počátku let devadesátých minulého století donedávna mohlo jevit jako relativně jednolitý celek. Ten zahrnoval i poněkud disharmonické tvůrčí akordy, vedoucí zejména k nápadně nestejnorodému ladění autorových knih o prvních letech po druhé světové válce, tj. v tematické oblasti, k níž se Körner s evidentní posedlostí vrací rovněž ve své

novější filmové scenáristice (*Lebensborn – Pramen života*, resp. *Krev zmizelého*). Zmíněná nestejnorodost spisovatelova žánrového oscilování je patrná zvláště ve srovnání s těmi jeho prózami, která bývají označována jako historické paraboly či jako historická exempla, vesměs deklarující existencialistickou filosofii dějin.

Tuto původní jednoduitost, projevující se v neobyčejně velkém spektru dějinných látek, taktéž v rozdílné roli vypravěče anebo v pojetí protagonisty, nejčastěji typického existencialistického vyvržence a ztroskotance, však již nenalzáme v *Kameni nářku*, přijatém naší kritikou s určitými rozpaky. Tuto knihu Körner nepochybně koncipoval nejenom jako tragický epitaf vyřčený ve vztahu ke všem meandřům slepých a zlobných dějin, nýbrž v prvé řadě ji pojal jako apokalyptickou scénérii, předznamenávající buď konec světa, anebo, v optimálním případě, konec evropské civilizace. Tomuto přístupu by plně odpovídal i fatalistický koncept moderních dějin, s nímž se spisovatel zcela identifikoval a jež pojímá především jako vzájemnou součinnost a spojitost existencialistických fenoménů, čili jako určitou interakci, projevující se zvláště tváří v tvář kataklysmatům historie.

Jenomže, jak již jsme konstatovali, vzájemné působení těchto textových činitelů se v *Kameni nářku* evidentně rozrůstá o ještě jednu výraznou interaktivní rovinu. Tentokrát se již Vladimír Körner nespokojuje se svými spolehlivě ověřenými a uplatněnými modely existencialistického vyprávění: rozšiřuje totiž horizont žánru filozofující historické prózy o další významnou dimenzi: začleňuje totiž do tkáně uměleckého díla celou mozaiku esoterických symbolů a vůbec esoterické symboliky. Takové sémantické rozhojnění umělecké výpovědi má na jedné straně zvýšit tajemnost příběhu, prohloubit jeho enigmatický, iracionální charakter, na straně druhé se právě díky početným esoterickým momentům zdůrazňuje nadčasovost zvoleného vyprávění a *de facto* se tím popírá nebo zpochybňuje sám význam nebo sama reálná existence historického času.

Proto také dějinné reálie *Kamene nářku* ztrácejí na své prvopočáteční významovosti: tento univerzalistický příběh o zlu a násilí se obecně vzato mohl odehrát kdykoli a kdekoli, a snad jenom Körnerovo

va záliba v určitých toposech a určitých údobích rozhodla o tom, že se – stejně jako například autorův román *Lékař umírajícího času* – děj této prózy odehrává z valné části v Praze za zmíněné rudolfinské epochy, za vlády císaře Rudolfa II. (Klíčovým časovým bodem, od něhož se odvíjejí následující situace a konflikty, je tu letopočet 1577: právě toho roku mladý Rudolf poprvé zavítal do Prahy, do města, které se mu posléze stalo domovem, místem, odkud vládl, ale i esoterickým střediskem, do něž lákal a zval výkvět evropských alchymistů.) Tento habsburský panovník ovšem není vylíčen jako osobnost politických dějin, nýbrž jako dějinami smýkané a soužené individuum, které postupně, rozčarováno, zároveň i v důsledku náhlých intuitivních vnuknutí, zcela rezignuje na racionální životní filosofii a na rozumovou stránku lidské psychiky a mentality.

Vehementní vpád esoterního pojetí dějin do typicky körnerovsky ztvárněného existencialistického modelu našeho bytí zformoval v autorově *Kameni nářku* novou, doposud v jeho díle neuplatňovanou interakci dvou sice paralelních, ale poněkud cizorodých vypravěčských struktur. Vlastní příběh, který míval v mnoha jiných Körnerových knihách často jakoby jenom zástupný charakter, nyní vyznívá jako pouze modelový a potlačuje konkrétní souřadnice a konkrétní detaily; ponechává jim toliko roli náznaku, nějakého záhadného znamení, resp. mají úlohu nějakého nadčasového nebo nadprostorového emblému.

Součinnost, resp. více či méně mechanická koexistence dvou filosofických konceptů a s nimi spjatých vypravěčských postupů, posléze ve svém úhrnu vede k tomu, že se těžiště *Kamene nářku*, přes zachování základního rámce příběhu a přes přetrvávající princip beletrizace jako takové, celé posouvá do esejistické polohy. Text, který měl beletristické rozměry, výrazně nabývá díky této překvapující žánrové interakci na zjevné a záměrné traktátovitosti a v tomto smyslu také na publicističnosti. Nejnovější spisovatelovo dílo se tak stává symbiózou dvou odlišných žánrových struktur – žánru existencialistického románu či románové novely a žánru esoterického románu či románové novely.

V kontextu tohoto žánrovém myšlení je Körnerovým klasickým předchůdcem či jeho někdejší alter ego dozajista Gustav Meyrink a jeho fiktivní historické prózy, často se opírající o jeden jediný topos, o jeden funkční časoprostor, aby potom na jeho striktně dané ploše spisovatel rozehrával esoterické příběhy plné tajemství, tajemnosti, resp. záhadné mnohovýznamovosti (například v románech *Golem*, *Anděl západního okna*, *Valpuržina noc*, napsaných během desetiletí 1915–1925). Vladimír Körner byl v esejistickém zacílení svých knih ve srovnání s Meyrinkem doposud dosti zdrženlivý, víc pracoval s emblematickými detaily a se značnou cílevědomostí jim vtiskoval zřetelný charakter konstantních existenciálních symbolů. Shodou okolností nikoli v Körnerových dřívějších knihách, nýbrž teprve v esotericko-existenciálně koncipovaném *Kameni nářku* u něho interaktivní rozvinutí dvou žánrových metod vyprávění vedlo k tomu, že jeho novou prózu vnímáme v prvé řadě jako určité esejistické poselství, jako alegorický, esoterní text, který víc než kdy předtím u Körnera vyznívá jako sugestivní litanická výpověď.

Zároveň se ale v tomto příběhu do značné míry stírá či minimalizuje tradiční sémantické rozvržení historické prózy a vytrácejí se její klasické komponenty. Jde přece o zvláštní typ esoterické ilustrativnosti a současně i o určitou uzavřenost, až dogmaticnost tohoto způsobu narace: spisovatel prostřednictvím expresivně postulované esoterní linie nastoluje ve svém díle svébytnou diktaturu iracionality, ať v lidském soukromí nebo ve společenském soukolí. A k tomu mu v roli vypravěče vydatně poslouží i nejstarší mezopotamské mýty stejně jako kosmogonické teze o arše úmluvy a o svatém Grálu. Právě k těmto esoterickým postulátům se počítá i vyprávění o osudu kamenů z legendárního jeruzalémského chrámu Šalamounova, z nichž se jeden prý dostal až do Prahy a je od dávných časů ukryt ve Staronové synagoze – kámen nářku³.

³ Literární recenzent Stanislav Škoda vyrukoval ve svém posouzení nové Körnerovy prózy s pozoruhodnou myšlenkou, kterou ale zevrubněji nerozvádí: „V knize *Kámen nářku* se autor trochu přizpůsobuje literárnímu vkusu devadesátých let. Vybírá si populární téma židovské mystiky, ghetta, Rudolfovy Prahy.

Právě jako výrazně interaktivní prolnutí dvou žánrových druhů vyprávění se dá charakterizovat spisovatelova pozoruhodná varianta novodobé postmoderní narace, obětující dějovou tkáň textu ve znameňní ideje či ztvárnění celkového životního pocitu vytryskávajícího z díla. Spletенеc historických a filosofických aluzí vytváří v umělcově textu zdání, že jsme při četbě rovněž svědky výrazné textové interakce a vůbec přístupu k žánru jako k něčemu, co umožňuje takto interaktivní žánrové přechody a posuny. Z tohoto pohledu se zralý prozaický opus Vladimíra Křrnera bez zjevného interpretačního násilí začleňuje do postexistenciálního kontextu české literární postmoderny na rozhraní druhého a třetího tisíciletí. V souladu s tímto žánrovým pohybem, způsobeným interaktivním zapojením nové, odlišné struktury románového vyprávění, pak v určitém míře přestává být beletrií, rozuměj kanonickou beletrií, takovou, jež právě odpovídá navyklému kánonu prózy, zvláště historické prózy.

Nikolí náhodou pak narází na nepochopení či na odmítavé přijetí u té části literární kritiky, která je navyklá na tradičnější kányony historického vyprávění nebo ztvárnění historického námětu! Například v jedné z mála kritických reakcí na tuto novou umělcovu prózu tvrdí Blahoslav Dokoupil:

Kámem nářku rezignuje na dramatické vzepětí lidských osudů, přepíná hrůzu dobové atmosféry, kupí a vrství na sebe scény apokalyptického děsu, ale v té stupňované temnotě se nakonec ztrácí sugesční i myšlenkový potenciál jinak jistě působivých dílčích obrazů (Dokoupil 2004, s. 23).

A dodává v duchu temperamentního odsudku daného díla:

Postavy přicházejí a odcházejí zcela nahodile, scény se střídají bez logiky a přesvědčivé následnosti, celý syžet jako by byl slepen z nesouvislých ústřížků, v nichž čtenář marně hledá jednotící úhel.⁴

Obskurní, až zvrhlé graduje, motivy se vrší jeden přes druhý. [...] Závěr knihy se však ztrácí v mlze” (srov. Škoda 2004, s. 55). Židovská mystika, rudolfínská problematika, život v ghettech – to dozajista nejsou pouze atributy let devadesátých...

⁴ Blahoslav Dokoupil dokonce píše v souvislosti s Kamenem nářku o „povážlivém poklesu autorovy sebekázně a soustředěnosti”.

Jde nepochybně o nedorozumění, k němuž došlo právě v důsledku zřejmého žánrového posunu či převrstvení Křrnerovy prózy od klasického epického modelu vyprávění ke zčásti esoterickému, zčásti esejistickému tvaru narativity, v němž jsou prvoplánové příčinné vazby nahrazeny spojnicemi zdánlivě alogickými, absurdními, nonsensovými, které však pod vnějškovou výrazností a poutavostí obsahují hluboký vnitřní smysl. Vskutku nejde o kanonickou výstavbu historické látky ani o tradiční podobu románu zvaného historického, nýbrž spíše o románové mystérium s celou řadou výrazných scénických momentů, mnohdy připomínajících poetiku expresionistického divadla a zprostředkovávajících dílem jednotící myšlenku, dílem jednotící atmosféru. A ta je v podání Vladimíra Křrnera tváří v tvář rozhraní dvou tisíciletí nemálo katastrofická, nemálo až chiliastická: spisovatel tu s patřičným teatrálním aranžmá věrozvěsta zkázy vystupuje jako hlasatel neodvratné apokalypsy, absolutní světové katastrofy, která nastane „po zlomu druhého tisíciletí křesťanského letopočtu” (srov. Křrner 2002, s. 217).

Tomuto zdánlivě jednoznačnému, symbolicky však vyznívajícimu časovému určení se Dokoupil nekriticky pošklebuje, utahuje si ze spisovatele, že to sice vehementně tvrdil v květnu 1997, nyní prý ale „už píšeme rok 2004 a konec světa dosud nenastal”. Zdá se, že interpret literárního díla si pomýlil předpovídání blížící se apokalypsy, které má počátek už v nejstarší kosmogonii, nemluvě o biblické tradici a o evropských literaturách moderního věku, předně o Zjevení Sv. Jana, s nějakou pomíjivou předpovědí počasí – i když na druhé straně si určitě ani Vladimír Křrner nepřejde, aby měl pravdu, aby byl ve své rétorické figuře ze závěru vyprávění chápán doslova, tj. až přízvěmě, a aby onen „zlom druhého tisíciletí” mohl být vykládán též jinak než v kratičkém časovém horizontu. Koneckonců tu ve spisovatelově vyprávění dochází k přímému průsečíku s rozšířeným postmoderním pocitem úzkosti a nevíry v budoucnost...

Nepochybně i v tomto případě jde o narativní demonstraci postmoderní úzkosti, byť spojenou s epickými prostředky zvoleného pří-

běhu s „historickým námětem“. Vždyť i sám Vladimír Körner o své poslední próze říká:

[...] v *Kameni nářku* je obraz naprostého marasmu a rozvratu společnosti, předzvěst Bílé hory a následujících 300 let pobělohorské poroby a ztráty české samostatnosti. Omlouvám se za ponuré ladění tohoto textu, ale myslím, že jednou bude svědectvím právě o devadesátých letech minulého století.

A dodává:

Na tématu nezáleží, každá dobrá próza je dcerou své doby... (Waisserová 2004, s. 11).

Především se však tady nemálo spektakulární, esejistická výstavba autorova románu ze své nejnvtřnější podstaty usilovně vzpírá všem kritickým filtrům literárního pozitivismu: vychází z toho, že dějinné události mají svůj smysl a mezi nimi existují hlubinné spojnice, i když ty nejsou v textu díla nikterak ilustrativně ukázány ani názorně interpretovány: existují přece kolikrát pouze o sobě, bez následnosti a bez posloupnosti! Klíč k interpretaci se však skrývá především v proměně Körnerova žánrového myšlení: v *Kameni nářku* došlo k výrazné interreferenci směrem k esejistickému pojetí prózy, k významové interakci směrem pryč od tradiční epičnosti.⁵

S přihlédnutím k charakteru uvedené žánrové interakce či žánrové interference, směřující od románové struktury ke struktuře esejistické, můžeme mít za to, že v *Kameni nářku* sice promlouvá „starý“ a „dobrý“ spisovatel Vladimír Körner jako zkušený tvůrce, průkopník existencialistického typu vyprávění v české próze, jehož variace zla a násilí v dějinách se systematicky a cílevědomě demonstrují jako osudové, nepřekonatelné a nezdolné. V důsledku zřetelné žánrové interakce, zvláště prolnutím žánrových struktur románu existenciálního a esoterního však došlo k tomu, že z někdejších principů spisovatel-

⁵ Podle názoru Otakara Chaloupky zvláště v *Kameni nářku* „autor promítá své vědomí osudových traumat člověka do polohy nadčasové, stávají se pro něho neodbytnými průvodci lidství, jímž je možno čelit, ale které, posléze, nelze ze života vymýtit“ (srov. Chaloupka 2005, s. 441).

vy narativity, ze „stavby“ někdejších autorových historizujících podobností nezbyl, hypoteticky řečeno, v jeho *Kameni nářku* ani kámen na kameni.

Literatura

Akademický slovník cizích slov. 2001. Academia, Praha.

Chaloupka O., 2005, *Příruční slovník české literatury od počátků do současnosti*. Brno.

Dokoupil B., 2004, *Začátek s otazníky*. „Tvar“ 15, č. 11.

Körner V., 2002, *Psí kůže + Kámen nářku*. Olomouc–Praha: Periplum – Dauphin.

Škoda S., 2004, *Fata morgána Golem*. „Reflex“ 15, č. 18.

Waisserová H., 2004, *MLčící autor je veliká síla* [rozhovor s Vladimírem Körnerem]. „Literární noviny“ 15, č. 16.

Tradycja i awangarda w *Kubula a Kuba Kubikula* Vladislava Vančury

Wiek XX nadał literaturze dziecięcej nowy wymiar artystyczny. Jej wartość słusznie zaczęto oceniać nie tylko z punktu widzenia dydaktyzmu, ale dostrzeżono i doceniono jej wkład w ogólny rozwój literatury. Trudno dziś powątpiewać, że wspięła się na wyżyny swych możliwości. Przestała być jedynie narzędziem w rękach dydaktyków i wywalczyła sobie należne jej miejsce wśród ogromu tematów i zjawisk literackich. Zanim zdołała jednak osiągnąć szczyt sztuki, przebyła długą i wyboistą drogę.

Na gruncie czeskim ów „pojedynek” w walce o status literatury dziecięcej (zwłaszcza funkcji bajki) rozpoczął w 1913 roku na łamach czasopisma „Úhor” artykuł Jaroslava Petrboka (nauczyciela) zatytułowany *Pryč s pohádkou!*. Rozważania autora artykułu zmierzały do ogólnej konkluzji, sugerującej zgubny wpływ bajki na emocjonalny i intelektualny rozwój młodego czytelnika. J. Petrbok twierdził, że każda lektura musi wносить w życie dziecka aspekty pozytywne i prawdziwe. Nie należy zatem pozwalać dzieciom wierzyć w coś, w co nie wierzą sami dorośli. Autor artykułu zignorował specyfikę dziecięcego odbiorcy, jego psychiczny etap rozwoju oraz czytelnicze upodobania:

My máme dnes třeba hrdinů, a nikoliv sentimentálních princů a nikdy neexistujících princezen, my potřebujeme moderního, zdravého člověka (Polák 1987, s. 84).

Próba ograniczenia literaturze dziecięcej funkcji, która miałaby się skupiać wyłącznie na edukacji, wywołała prawdziwą walkę o prawo dzieci do posiadania własnej literatury. Na ratunek młodym czytelnikom

pospieszyli: František Soukup, Karel Prokop oraz Karel Doutlik, którzy skompromitowali teorię Petrboka, dowodząc wagi i znaczenia bajki w fantazjotwórczym świecie dziecka. Po raz drugi głos przeciwko bajce odezwał się w Czechach w 1929 roku na łamach „Lidových novín”, jednak podobna argumentacja obrońców literatury dla najmłodszych czytelników skutecznie odparła niesłuszne wobec niej zarzuty.

Vladislav Vančura jedyną w swoim literackim dorobku książkę dla dzieci napisał w roku 1931. A zatem wówczas, kiedy trwała ogólnonarodowa dyskusja na temat kształtu i kierunku rozwoju literatury dziecięcej¹. *Kubula a Kuba Kubikula* jest książką zapomnianą a ściśle mówiąc mało znaną (również w środowisku bohemistycznym). Z punktu widzenia niezwykle płodnej, ale jednak skierowanej dla dorosłych twórczości V. Vančury, niniejsze dzieło może uchodzić za swoisty wyjątek. Jest to jednak wyjątek, będący nie tyle „produktem ubocznym” dorosłej twórczości pisarza, co stanowiący swoiste exemplum konsekwentnie realizowanej przez niego drogi artystycznej. Vladislav Vančura, podobnie jak Josef Lada, Karel Poláček czy Josef i Karel Čapkowie, należy do grona twórców czeskiej bajki autorskiej (nowego w latach trzydziestych XX wieku gatunku literatury dziecięcej), który stał się w późniejszym okresie swoistym prototypem nowoczesnej bajki.

W dziele V. Vančury można wyróżnić dwa główne nurty artystyczne: tradycję i awangardę. Elementy tradycji zostały zrealizowane głównie w sferze tematyki utworu, którym są perypetie wiejskich dzieci oraz w sferze konstrukcji bohaterów literackich. W oparciu o tradycyjne kanony literatury dziecięcej, zarówno postaci, jak rów-

¹ Podobne dyskusje na temat wartości literatury dziecięcej oraz kierunku jej rozwoju odbywały się w Polsce (w 1935 roku opublikowano na łamach „Wiadomości Literackich” utwór Juliana Tuwima *Lokomotywa*). Wydarzenie to stało się manifestem równouprawnienia poezji dziecięcej i liryki w ogóle oraz Rosji (w roku 1930 znany poeta, krytyk literacki i teoretyk literatury – Kornel Czukowski wydał książkę *Od dwóch do pięciu*, w której bronił praw dzieci do fantazji, dokonując analizy wychowawczych wartości baśni).

niez świat przedstawiony, zostały usytuowane w sposób biegunowy. Do tradycyjnego nurtu wpisuje się również dydaktyczny charakter utworu, którego celem (choć nie nadrzędnym) jest edukacja młodego czytelnika. Drugim nurtem artystycznym książki, jedynie z pozoru przeciwstawnym wobec pierwszego, jest wyraźnie obecna awangarda. Awangarda, która znajduje swoją realizację przede wszystkim poprzez lingwistyczny charakter utworu, świadomie nawiązujący do mowy dziecka.

Lata trzydzieste XX wieku obfitowały w całej Europie we wszelkie eksperymenty artystyczne. U V. Vančury znalazły one swoje odzwierciedlenie w prozie kreacyjnej, podążając w stronę ekspresjonizmu. Niebagatelnym powodem dla literackich eksperymentów autora, były jego ówczesne fascynacje prężnie rozwijającą się nową dziedziną sztuki, mianowicie kinematografią. Realizujący się dotychczas na polu literackim Vančura, podjął nowe wyzwanie jako scenarzysta i reżyser filmowy. Doświadczenia „filmowe” znalazły zatem naturalną realizację w książce dla dzieci. Nagłe cięcia akcji, nieoczekiwane zmiany planu, odautorskie dygresje oraz tak charakterystyczna dla Vančury subiektywna narracja, stały się swoistym „znakiem firmowym” artysty, określanym mianem indywidualizmu i oryginalności.

Kubula a Kuba Kubikula – to humorystyczna opowieść o podróżyującym po świecie niedźwiedniku Kubie Kubikuli i jego nieodłącznym towarzyszu niedźwiadku Kubuli. Podobnie jak w innych literackich dziełach pisarza, fabuła utworu stanowi jedynie pretekst, tło dla znacznie istotniejszej – formy. Uprzywilejowana przez Vančurę narracja, wyłania się na plan pierwszy. A zatem język staje się głównym bohaterem utworu literackiego i jest nośnikiem cech zarówno awangardowych jak i tradycyjnych. To właśnie słowo i język, stały się głównym polem eksperymentów pisarza. Vančura nie poszukiwał nowej formy literackiej wypowiedzi, szukał jedynie jej nowego stylu (por. Baluch 1972). Rozwinął niemal do granic możliwości estetyczną funkcję języka. Celowo uwypuklił eufoniczny charakter języka, stąd obecność w tekście wyrażenia ekspresywnych oraz wykrzykników typu: *hajdelák* (nicpoń, wałkoń), *mlsoun* (łakomczuch), *čmoud* (potoczne

określenie spalenizny), *hajdy!* (hajda!, jazda!). Intensyfikacja środków brzmieniowych była celowa, ponieważ w ten sposób można odzwierciedlić naturalne skłonności dziecka do eksperymentowania i zabawy językiem. Język, którym posłużył się w utworze Vančura stał się w ten sposób przede wszystkim przedmiotem refleksji a nie tylko narzędziem pisarza. Akcentując lingwistyczny charakter prozy, Vančura dostrzegł to, co w latach sześćdziesiątych XX wieku było szeroko stosowane w liryce (nurt poezji lingwistycznej). Eksperymenty Vančury mieszczą się zatem w definicji lingwizmu, który żywi się przede wszystkim tym, co w języku zeszytniałe, zrutynizowane i bezwładne, podejmując grę ze spetryfikowanymi formami mowy oraz penetrując chaotyczność języka potocznego (por. Sławiński 1989).

Z jednej strony jest to bowiem język mocno zindywidualizowany, ekspresywny, niepozbawiony zwrotów kolokwialnych oraz neologizmów artystycznych. W tekście spotkamy zwroty typu: *vlkodlak Churchabarburcha* (neologizm artystyczny pełniący rolę nazwy własnej), wreszcie sam tytuł książki *Kubula a Kuba Kubikula* (dźwięcznie brzmiąca zbitka wyrazowa, której istotą jest wartość foniczna, nie semantyczna). Z drugiej strony, awangardowe podejście autora do tekstu, sąsiaduje z tradycją, ludowym humanizmem, w którym odwieczne prawa natury stają się nośnikiem wartości trwałych („prawda zawsze zwycięża”). Stąd obecność bohaterów odważnych, prawych, pełnych humoru, ale i po ludzku zwyczajnych.

Dziecko w literaturze i kulturze często pełni rolę symboliczną. Na ogół przedstawione jest jako symbol niewinności, prostoty i bezpretensjonalności (w *Biblii* motyw Izaaka przeznaczonego przez ojca jako największą ofiarę Bogu; w *Nocach i dniach* M. Dąbrowskiej (1982) postać przedwcześnie zmarłego Piotrusia; w ikonografii chrześcijańskiej dzieci ukazywane są jako aniołki). Znacznie rzadziej dziecko staje się symbolem zła, występuje wówczas w roli tyrana, okrutnika (w *Malowanym ptaku* J. Kosińskiego (1990) dzieci to mali antysemita; w *Bożej podszewce* T. Lubkiewicz-Urbanowicz (1998) rodzeń-

stwo upokarza i pastwi się nad siostrą Marianną – por. Kopaliński 2001, s. 76–77; Kopaliński 2005).

Jedną z głównych postaci książki Vančury jest mała dziewczynka Lízinka – najmłodsza spośród czworga rodzeństwa. Pełne radości życia, odważne, rezolutne, roztropne, wesołe a nade wszystko pomysłowe dziecko, w imię sprawiedliwości i wspólnego dobra, podejmuje „walkę” ze straszylem Barbuchą. W utworze tym Lízinka to zapowiedź nowego początku, związku z naturą, nieskażonego stosunku do życia, niewinności, spontaniczności, ale również irracjonalizmu. Irracjonalny sposób postrzegania świata przez bohatera literackiego jest zarówno wynikiem jego młodego wieku oraz nieograniczonej wiekiem (w przeciwieństwie do świata dorosłych) fantazji.

Vančura świadom wartości tradycyjnej konstrukcji literatury dla dzieci, która w znacznej mierze opiera się na kontrastach, sytuuje bohaterów książki na przeciwstawnych biegunach: mała dziewczynka Lízinka (przedstawicielka świata realnego) oraz straszylem Barbucha (przedstawiciel świata irracjonalnego). Zaraz jednak z tą samą świadomością łamie czytelnicze przyzwyczajenia i literackie konwenanse, bowiem straszylem okazuje się być śmieszne, a nie straszne. Barbucha nie jest w stanie podjąć powierzonej mu roli straszyla, mimo usilnych starań bycia groźnym, bawi dzieci, a kiedy uświadamia sobie, że nie jest w stanie nikogo przstraszyć, zamienia się w psa pudelka.

Mimo żywej fascynacji autora nowoczesnością i cywilizacją, nie zrezygnował on z szeroko rozumianej tradycji. Przeciwnie, kontynuował ją: narrator-gawędziarz, wyraźny podział bohaterów literackich na białe i czarne postacie oraz magiczna symbolika, zostały jedynie przeniesione do nowoczesnego świata – a właściwie – języka.

Vančura mistrzowsko żongluje konwencjami literackimi. Tradycja i awangarda żyją obok siebie w pełnej symbiozie. Autor posługuje się co prawda typowymi dla literatury dziecięcej motywami tułaczymi, dostrzega terapeutyczne wartości literatury dla najmłodszych (pomaga panować nad strachem), rozśmiesza, uczy a nawet poucza czytelnika. Jednak w równej mierze, w której pielęgnuje tradycję, prowokacyjnie łamie ją. Szokuje młodego czytelnika, karząc mu współczuć stra-

szydle, bohaterów literackich konstruuje na zasadzie: „jakimi nie być”, a nie „jakimi być”. Na pozór zachęca do przyjęcia postawy niemoralnej, adydaktycznej (bohaterowie zachowują się w sposób nieodpowiedzialny i niemądry), autor nawiązuje tutaj do popularnej w literaturze dla dzieci konstrukcji „świata na opak”. Wszystko po to, by za chwilę zaskoczyć odbiorcę morałem ujętym w formie przestrogi:

Kdyby se člověk nebral o své, byl by na tom za chvíli jako lečjaký svrabák a chudinka, a ne jako velmož (Vančura 1985, s. 73).

Podążając śladami tradycji, pisarz utrzymuje dziecięcy utwór literacki w czytelnej dla odbiorcy konwencji gatunkowej. Rozpoczyna bowiem swoją bajkę słowami:

Za časů ušatých čepic bývaly náramně zimy a obráceně, tehdy, když tak zběsile mrzlo, šili čepičáři ušaté čepice. Je tomu doslova sto let, svět byl ještě mladý a šmahem se věřilo na pohádky. Teď nás na takové věci nikdo nenachytá, ale za těch starých časů se bál klekánice i pan učitel, a kdyby byl na něho v noci někdo zadupal, mazel by to domů a pelášil by ostošestí. Tehdy nebyvaly se strašidly žerty (Vančura 1985, s. 5).

Vančura jawi się również czytelnikowi jako znawca dziecięcych upodobań czytelniczych. Cięty dowcip, ironia oraz bystra obserwacja rzeczywistości – oto cechy reprezentatywne dla utworu Vančury.

Autor nawiązuje także do typowego we wczesnym dzieciństwie językowego postrzegania świata przez człowieka. Podobnie jak rosyjski poeta, pedagog oraz obrońca literatury dla dzieci – Kornel Czulkowski, również Vančura czerpie z dziecięcej wyobraźni, broniąc tym samym prawa dziecka do nieograniczonej niczym fantazji. Jak argumentuje Czulkowski, zabawa słowem oraz fantazja są niezwykle cennymi wartościami w życiu człowieka:

Lud na podstawie tysiącletniej praktyki doszedł do niezachwianego przekonania, iż bajkowe obrazy, które otaczają dziecko w pierwszych latach życia, nie pozostaną w jego umyśle bez zmian, lecz w procesie rozwoju i dojrzewania człowieka, pod wpływem doświadczeń życiowych, ulegną wielkiemu przewartościowaniu (Czulkowski 1962, s. 211).

Rosyjski badacz literatury dziecięcej wiedział, że słowne igraszki powinny być głównym składnikiem literatury dla dzieci małych, bronił pedagogicznej celowości literatury tego rodzaju. Dzieci dlatego śmieją się z form zdeformowanych, ponieważ to właśnie je znają jako właściwe i prawidłowe. Czukowski przestrzegają: jeśli dorośli będą krępować dzieci w swobodnym wyrażaniu uczuć i myśli, jeżeli nie dadzą luzu ich wypowiedziom emocjonalnym, ryzykują wówczas, że odbarwi to ich mowę, uczyni ją ubogą i anemiczną, zabije w niej to co cudownie dziecinne, i wyrządzą w ten sposób szkodę nie do naprawienia (por. Czukowski 1962, s. 175).

W podobny sposób postępuje Vančura. Wychowuje czytelnika, ale nie nudzi, podpowiada, ale nie zakazuje, nie tylko myśli jak dziecko, ale nie zapomina o jego stałej obecności:

Páni učitelové a sličné maminky nám stále opakují, že nemáme kaziti cizího majetku: Neberte, dětičky, pilku do ruky, ať vám nenapadne skákat s nějakým ostrým nástrojem v ruce! Nestrašte nikoho, nepodtrhujte židle, když si chtějí holky sednout! (Vančura 1985, s. 27).

Rola narratora nie ogranicza się jedynie do kreowania przez niego świata przedstawionego, w równej mierze bowiem jest jej aktywnym uczestnikiem. W celu podtrzymania stałego kontaktu z czytelnikiem, autor angażuje go w akcję utworu literackiego. Stosuje zdania pytające oraz wykrzyknikowe:

Pročpak, prosím vás, si má právé ta nejmladší holčička něco vymýslet? Ale protože v pohádkách všechno musí odříit nejmladší dítě! Jinak to nejde (Vančura 1985, s.15).

W tekście Vančury, obok wspomnianych wcześniej awangardowych chwytów językowych i literackich, które w prostej linii prowadzą do konkretyzacji przedstawianych treści (fragmentaryczność i eliptyczność tekstu, hiperbolizacja języka) współistnieją elementy tradycjonalizmu – archaizmy, rymowanki, ludowe porzekadła i przysłowia: *Na mou duši a na psi uši; Krindapána; Zaplat' pánbůh; Panimama; Chválápánubohu; Jeminkote*. W opozycji do nich neologizmy

artystyczne, naśladujące często mowę dziecka: *Houbyhoubičky; Murry–Mury; Burdaburděra*.

* * *

Obecność dwóch skrajnie odmiennych nurtów artystycznych, jakimi są tradycja i awangarda w dziele literackim czeskiego pisarza, dowodzą jedynie kierunku nieodwracalnych zmian, które zaszły na polu literatury dla dzieci w pierwszej połowie XX wieku. Eksperymentalny charakter utworu V. Vančury pokazuje bezsporną wartość wzajemnego przenikania różnych konwencji literackich. Konwencji, które nie tylko nie stoją wobec siebie w opozycji, ale wzajemnie się uzupełniają. Z punktu widzenia współczesnego odbiorcy literatury, którego czytelnicza edukacja przyzwyczaiła już do literatury eksperymentalnej (strumień świadomości w prozie J. Joyce'a czy obecność elementów kultury wysokiej i niskiej w poezji lingwistycznej M. Białoszewskiego), synkretyczny charakter utworu dla dzieci V. Vančury nie zaskakuje. Należy jednak pamiętać, że literatura ta w początkach swojego istnienia była ściśle związana z praktyką wychowawczą. Z trudem przebijała sobie w opinii społecznej drogę, którą dziś można nazwać – drogą od dydaktyzmu do arcyzmu (Kuliczowska 1964). Dziś, słusznie w wielu kręgach nie tylko literackich, staje się obszarem nobilitowanym. Jednak przez długie lata, nie mogła wywalczyć sobie należnego jej miejsce w dziedzinie zjawisk kultury, ponieważ (choć trudno dziś w to uwierzyć) nie chcieli się do niej przyznać ani pedagodzy, ani historycy literatury.

Literatura

- Baluch J., 1972, *Wstęp*, [w:] *Koniec starych czasów*, Katowice.
Czukowski K., 1962, *Od dwóch do pięciu*, tłum. W. Woroszyłski, Warszawa.
Kopaliński W., 2005, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa.
Kopaliński W., 2001, *Słownik symboli*, Warszawa.
Kuliczowska K., 1964, *Wielcy pisarze dzieciom (Sienkiewicz, Konopnicka)*, Warszawa.

Polák J., 1987, *Přehledné dějiny české literatury pro děti a mládež a četby mládeže (od počátků obrození a předchůdců do vzniku socialistické literatury)*, Praha.

Sławiński J., 1989, *Słownik terminów literackich*, Wrocław.

Vančura V., 1972, *Koniec starych czasów*, Katowice.

Vančura V., 1985, *Kubula a Kuba Kubikula*, il. Z. Miler, Praha.

Ivo HARÁK

Ústí nad Labem

Rotreklův román

Abychom jej pochopili, abychom jej v úplnosti mohli dešifrovat, musíme nejdříve zjistit, o jaký že román vlastně půjde: román historický? – ano, zachycuje sice období od protektorátu do časů před Chartou (s přesahy na tu či onu stranu), ale... román psychologický? – vyprávěč nám poskytuje průhled do psychiky jednajících postav, jenomže *tohle* není cíl, nýbrž prostředek. Román klíčový? Za některými postavami spatříme tváře živých bytostí (P. Silvio je P. Silvestr Braitto OP – Silva obdobně klíčového románu Peckova; Pecka 1993), v němž je také tematizováno utrpení vězňů komunistických koncentráků; P. Adolf je P. Adolf Kajpr SJ; při mši konané ve vězeňské cele kdysi Zdeněk Rotrekl ministroval želivskému opatu P. Vítovi Tajovskému OPraem), jenomže hlavní postava, ač nadána autobiografickými rysy, je záměrně bezejmennou (jako i ostatní postavy je především *t y p e m*). Nebo půjde o román konfrontační? Vždyť náš hrdina je několikrát konfrontován se svojí minulostí (a sám své současné činy a myšlenky s těmi předchozími konfrontuje); několikrát se v knize objeví – pro konfrontační román typický – motiv cesty či vlastně pouti (tedy cesty *z a u r č i t ý m* cílem)... Nebo snad jde, i když tato možnost se nezdá příliš pravděpodobnou, o román o psaní románu? – koneckonců obsahuje naše kniha řadu pasáží metatextových – parafráze a citáty textů cizích (od Bible, renesančních alchymistů až po R. Musila) i vlastních (autorství Rotreklem kdysi vsutku napsané povídky je ovšem podsunuto *n e a u t o b i o g r a f i c k é m u* Jaroslavovi: „Zamyslel se ještě nad svou řečí, kterou bude mít pozítří na slavnosti květin v Zahradkářské a ovocnářské organizaci ve Cvilíně”) tu najdeme vedle modliteb, ale také vedle doslova opsaného úředního dopisu, jímž byl autor

románu kdysi vyloučen z Filosofické fakulty Masarykovy univerzity, nebo vedle parafrázované předvolební agitační brožury Co chtějí komunisté. A samotný románový tvar se zdají reflektovat a vysvětlovat pasáže jako:

Vymaž všechno minulé, zbytečné úvahy, vede to jenom k přepisování vlastního života lyrickou brečkou, to koneckonců znamená zpitvoření minulého. [...]

Nemůžeš-li něco pochopit a rozhodnout se, snaž se to prostými slovy popsat [...].

Kdysi ho napadlo, že všechny děje a příběhy jsou pouhé texty a dají se v důsledku toho interpretovat i nazpět, dají se znovu rozvíjet a odvíjet.

Přijmeme-li ovšem, že si první a poslední z citátů poněkud odporují, zjistíme, že to s tou seberefektivností nebude jednoznačné a jednoduché: V románě najdeme vzpomínky, najdeme v něm lyrické pasáže – ne však lyrickou brečku (proč, povíme si dále). Řada věcí je vsutku popsána prostými slovy, aby však byla záhy – díky nově poznanému – také vysvětlována a chápána.

Zdá se nám, že žádnou z předchozích možností Rotreklův román neopomíjí – žádnou z nich však úplně nenaplnuje, žádná jím není výhradně a bezezbytku realizována: Možná bude lépe, nemůžeme-li hned odpovědět na otázku, jaký že Rotreklův román je, tázat se, o čem že vlastně je. Snad takto lépe pochopíme, proč je právě takový.

Myslím, že jedním ze základních problémů, jichž se román Zdeňka Rotrekla dotýká, je problém integrity člověka. Málem bych napsal: vnitřní integrity; ale to by byla chyba, neboť tu jde rovným dílem o myšlenky i činy, o tělo a duši. S tím též samozřejmě souvisejí otázky, zdali (a jak) si svůj úděl volíme svobodně, nebo zda (a nakolik) nám byl někým (a kým) vnucen; čím je dána a podmíněna lidská čest, čím je pravda – zda je poznatelná, zřetelná, zda je (a její poznatelnost) odvislá od úhlu pohledu a zda tedy každý z nás může mít tu svoji. Od Čapka Rotrekl přijímá, že se pravda může měnit od člověka k člověku – a že u některých lidí je veličinou proměnlivou v čase. Odmítá však těmto pravdám přiznat stejnou právo-platnost. Na druhé straně přiznává Rotrekl vysokou hodnotu tajemství (neboť do lidského srdce vidí pouze Bůh): jsme omezeni hranicemi svých poznatků, a smyslů. Takže portrét jedné z postav (paní hajné, muže s přera-

ženým nosem) může být kreslen podle situací, v nichž byla tato postava zrovna poznána. Taková nejistota se ovšem týká pouze aktuální aplikace osobních mravních kritérií (případně jich povahy u jednotlivé postavy), netýká se však kritérií platných nadosobně.

Ted' jde o to, jakou je taková integrita člověka, jakým způsobem je o ní vypovídáno, v jakých situacích se ověřuje.

Psychologie postavy se tu neomezuje na popis a líčení, soustřeďuje se na prožívání postavy (skrze prožitek jejího vnitřního světa v i n t e r a k c i se světem vnějším: „vnitřněvnější krajina“), na motivaci chování a jednání i na chování a jednání samotné, na řeč (typizující a charakterizující nejen člověka, ale také jeho kořeny; reflexi světa i způsob jeho spoluutváření: „Hovor o někom jako by se rovnal jeho existenci“). Tento proud vědomí, vjemů a výpovědí je objektivizován optikou nadosobního, ne však nezaujatého, do nitra nahlížejícího, ale ne vševědoucího vypravěče (také o něm bude řeč dále). Proud příběhů je tu (jazykem) transformován v proud vědomí, v souvztažnosti vyvolané (či vyvolávané?) myšlenkovými asociacemi, v nichž se může (aniž to působí nepatříčně) prolínat několik prostorových a časových pásem (na přebalu knihy samotným autorem naznačená posloupnost od časů protektorátních do roku před Chartou je tedy dodržována velmi volně) tak, jak mezi sebou koresponduje jejich vnitřní smysl. Jedno bez druhého nemůže být – tj. děj bez své „nastavby“, příběh bez svého smyslu – ale také smysl, názor nemůže býti bez příběhu, v němž osvědčuje svoji platnost, svoji existenci vůbec.

Pochopit celý příběh kosa v úplnosti, nepřekreslit z něho nic, vyložit jej s přísnou exegezi realiter, spiritualiter, mystice et physice... Třeba nejde ani tak o příběh zmateného kosa, jako o jazyk, v němž je společně s kosem hrán a čten.

Otázka jazyka, jeho výpovědní hodnoty se stává otázkou používání a vnímání jazyka, jeho tematizace; kódování a dekodování, kontextu, porozumění podle kontextu; sémantického vyprazdňování i „realizace“ jazyka. Schopnost sdělení skutečně smysluplného je v Rotreklově románě dána pouze tomu, jehož osobnost nepozbyla integrity. V opačném případě se však „ze slov stávají pouhá gesta“. Kdežto tomu, kdo chce být a nikoli mít, lze říci: „Ty vnímáš řeči symbolů, slyšíš

a vidíš všude znaky, náznaky a znamení” (také tomuto citátu věnujte, prosím, pozornost). I v takovém případě je si však třeba uvědomit:

Ani příběh, ani řeč, ani jazyk, to všechno samo o sobě, izolované, nevyovídá o ničem důležitém. Dokážeme-li však události a fakta chápat jako projev záhadného systému, pak jsme vykročili z temnot.

Ani systém, jeho konkrétní realizaci a kontext, v němž k této dochází, nelze tedy chápat izolovaně či v platnosti absolutní, neboť jde o pouhý povrch jevu, od něž třeba sestoupit k podstatě: Jestliže se jinak slušný člověk, k o m u n i s t a s l i d s k o u t v á ř í doktor Lukeš začne ze strachu *dorozumívat gesty*, stává se tento fakt výpovědí o tom, jak omezená svoboda vnější, přijmeme-li omezení za pravidla pro nás platná, vede též k vnitřnímu (sebe)omezení, k distorzi osobnosti – namísto tváře nosíme pak úředně předepsanou masku. Zatímco naopak „velká”, „zastaralá” a „vyprázdněná” slova, jsou-li r e a l i z o v á n a (totiž vyškrobána do zdi vězení – totiž žita), nabývají svého dávného, plného smyslu:

Vždycky v dějinách národa přichází chvíle, kdy za svobodu je nutné bojovat. Boj si žádá oběti, ale ne každý je schopen ji přinést. Ty buď hrdý na to, že ji Bůh přijal od Tebe.

Jazyk je také signálem kulturního a světonázorového zakořenění: stará řečtina, latina nebo španělština neoddelitelně přináležejí k niterně prožívanému katolickému křesťanství či ke – pro Rotrekla typické – kulturní archeologii; jsou navíc spojnicí k další R. (a nejen prozaické) tvorbě, odkazem k tomu, co jeho texty spojuje.

Také jazykový kalk je znakem duchovního příbuzenství dvou vesmírů, dvou černých hvězd: „PRACÍ K SVOBODĚ.” Není jisté nahodilé, že v obou případech se ti, kdož procházeli branou s tímto nápisem, mohli přesvědčit o s k u t e č n é m významu slov.

Otázka jazyka je však otázkou mnohem širší a složitější, neboť už ze samotné knihy velmi dobře víme, že všechno je chápáno jako text:

Kdysi ho napadlo, že všechny děje a příběhy jsou pouhé texty a dají se v důsledku toho interpretovat i nazpět, dají se znovu rozvíjet a odvíjet...

– citujeme zde ještě jednou, abychom si o to zřetelněji uvědomili význam slov, z něž můžeme dále vyvodit například, že – rozhodující není doba, v níž člověk osvědčuje svoji integritu, ale způsob, jímž tak činí – jaká jsou jeho slova, jaké myšlenky, činy, k čemu vedou. Nové zkušenosti a prožitky mohou samozřejmě změnit náhled na skutky předchozí, mohou nám pomoci lépe poznat, co, jak a proč jsme kdysi dělali, jaké byli okolnosti a jaká byla povaha našich činů – vedou ovšem spíše k proměně v oblasti kvantitativní než kvalitativní. Kvalita zůstává setrvalou – abychom díky ní postupně poznávali řád: ne vždy zjevný konajícím, patrnější reflektujícím, interpretujícím, vědomému si souvislostí. V přítomném (na němž je patrné směřování budoucí) vrství se slojovitě minulé: zažitá, zaslechnutá, vyčtená, poznaná, přijatá jako tradice.

Tato kulturní archeologie se v mnohém dotýká věcí: nesoucích vzpomínku na svůj původ, na lidi a příběhy, kteří a které se jich dotýkali, i příslib budoucího:

Takový malý obchůdek s vyřezávanými regály a s nápisy semen..., znal ty vůně od dětství, kdy si vždycky přivoněl k otcovu plášti a uviděl v těch vůních všechny krajiny semen budoucího růstu a opadávání květů.

Věci se stávají metaforou, symbolem a šifrou příběhu nepřítomného jen zdánlivě. Rotreklův lyrismus totiž není lyrismem nadýchané cukrové vaty, ozdob příliš snadných, motivů disociovaných kvůli absenci smyslu a řádu, nýbrž je lyrismem d ě n í s e věcí, které už není třeba dopovídat a vysvětlovat vnějškovým dějem. Neboť věc je – alespoň do jisté míry – zrcadlem člověka, který ji užívá. Stává se tedy výpovědí o něm samém, součástí jeho osobnosti (jako řeč). I když by okolnosti druhého a třetího odboje či život v závěru šedesátých let minulého století mohly vytvářet kulisu napínavému ději, není tomu tak. Napětí totiž padlo za oběť něčemu ještě silnějšímu: Do jakých dalších nečekaných souvislostí bude ten neb onen motiv vpleten, jakého vysvětlení se mu dostane novým úhlem pohledu, jaký nový výklad (a význam) doplní, znásobí, znejistí nebo dokonce přehluší výklad (a význam) předchozí. A výklad nakonec není než exegezí, neboť věci jsou zrcadlem c e l é h o člověka, tedy i jeho duše; neboť

věci jsou součástí světa stvořeného. Zde se sluší připomenout obdobně koncipovaný román Rotreklova přítele Ivana Jelínka Potápečí; s tímž vztahem k vnějškové atraktivnosti, napínavosti děje. Také v něm se hovoří v náznacích, narážkách a podobenstvích, také jeho autor nemá potřebu dopovídat, uzavírat a vysvětlovat jednotlivé textové sekvence nebo vztahy mezi nimi: Důvěřuje totiž svému čtenáři, že má na to, aby se stal spolutvůrcem díla.

Nu, a také u našeho díla zdůrazněme jeho integritu. Ač se teprve jako osmdesátiletý dopracoval Zdeněk Rotrekl ke své románové prvotině, její počátky spadají až hluboko do let padesátých: V roce 1958 v prostorách uranového lágru na Bytíze si Rotrekl píše první náčrty románu:

Především jsem pojal úmysl napsat román o konfidentovi, vědomém spolupracovníku, zrádci a donašeči za režimů všech (Rotrekl 2001, s. 269).

Na ty pak naváže v půli sedmého desetiletí minulého století:

K próze jsem se vrátil až koncem roku 1975 a dokončil ji „v prvním psaní“ [...] jaře příštího roku. Vznikla přirozeně už próza zcela jiná, v níž konfident [...] zaujímal místo podružné (Rotrekl 2001, s. 270).

Vnější okolnosti však Rotreklovi neumožňují román dopracovat k definitivnímu tvaru, který tak postupně krystalizuje ve druhé půli let devadesátých: první kapitolu nového díla čte Zdeněk Rotrekl 28.11. 1996 v pražském PEN-klubu a tiskne ji ve „Tvaru“ (srov. Rotrekl 1998, s. 20), celý román je však dohotoven až v roce 2001.

Nikoliv bez souvislosti s dílem předchozím – některými svými lyrizujícími pasážemi jako by dokonce navazoval na Rotreklovy prozaické počátky, na jeho (post)symbolistický *Sad*:

[...] v jeho zahradě, která právě zde přecházela tújemi a cypřiši v les, oplocený ze všech stran. V temném místě, kam nepronikl svit měsíce, se klikatě míhalo s tajemným skrytým plánem několik světlušek a kreslily neznámé geometrické vzorce.

Výtvarné cítění, patrné na vykreslení celku („Začal určovat jednotlivé skupiny sourodých zvuků, které naplňovaly všechny věci na nebi i na zemi...“), polocelku („U Červeného kostela dostala tramvaj plný

zásah letecké pumy a ještě doutnala“) a výmluvného detailu („Nedaleko ležela zcela neporušená, jasně modrá bandaska na kávu“) prozrazuje člověka zajímavějšího se kunsthistorií a debutujícího kdysi na stránkách protektorátního Řádu recenzí výstavy, surreální vize těsně poválečného Brna nebo omámeného či nemocného vězně ukazují nejen na výrazně hermetickou prózu *Modrá krychle omývaná podzimem*, ale také na *Malachit* a najmě *Hovory s mateřidouškou* (ostatně také tematizující zážitky z komunistických koncentráků; ve druhém případě navíc ještě vztah mezi synem a matkou), v nichž se podobné pasáže stávají prodlouženou rukou, umocněním, karikaturou – totiž zdůrazněním některých rysů – skutečnosti veskrze profánní.

Souvisí-li zejména konec poslední kapitoly se zatímním závěrem Rotreklovy tvorby básnické (ta vyšla kompletně v 1. svazku jeho *Spisů* v nakladatelství Atlantis, román představuje 2. svazek *Spisů*) – *Lodními záznamy Cestovního klínopisu* – stává se celý román logickým vyvrcholením Rotreklovy tvorby prozaické – navazuje na (quasi)autobiografické prózy z let osmdesátých: také v *Oknu* nebo *Řece* je důležitým prostředím „kapesní město“ Brno (válečné nebo těsně poválečné; Brno „oslavené“ též Rotreklovy poezií – například sborník *Nezděné město*), také ve *Stoletém stromořadí lip* nabývají věci platnosti symbolistické (do zámku se vchází z n a k e m z n a k u), a prostředí po válce a po vyhnání původních obyvatel vyrabovaného jihu Moravy není nedůležité ani v samotném románě.

Tu i onde hovoříme o dílech quasibiografických, neboť autorovy osobní zážitky sice zřetelně sloužily za látkový zdroj, dílo samotné ale nechce být pouhou osobní zповědí. Odstup je v románě získáván s pomocí nonpersonálního vypravěče, avšak i tak, že – jak už bylo řečeno – Rotrekl fakta svého života přiřazuje i jiným postavám než té zdánlivě autobiografické hlavní. Clonu mezi skutečností života a skutečností literatury vytvářejí navíc prostředky výsostně básnické (i s nimi jsme se už v našem rozboru setkali): symbolistická platnost motivů, věcí a dějů, surreální vize, vztahy intertextové. Nejde totiž o román života, ale životní (mj. také umělecké) zkušenosti, a názoru (na život a na umění). Situace, zdánlivě vyvozené z dějinné zku-

šenosti, již naše země za posledních šedesát let prošla, jsou vlastně jen opakujícími se situacemi modelovými. Postavy jsou typy – představiteli různých idejí a dokonce ideologií: proto časté střídání rozličných textových sekvencí, promluv. Dva hlavní typy představují (záměrně) bezejmenná postava hlavní, která, ač – až na matku – zbavena rodinného zázemí, zbavena prostředí, v němž je zvyklá žít, přece dokáže uchovat vlastní identitu a integritu, zodpovědnost vůči sobě i vůči nadosobně platnému řádu, a postava Ladislava Šantrocha (jde o mluvčí jméno), kolaboranta – úředníka oddaně sloužícího každému z režimů, m u ž e b e z v l a s t n o s t í. Je-li ovšem ta první přesvědčivě vystižena (prožitek času ve vězení, vnímání času a prostoru těsně po propuštění), ustupuje Šantroch postupně do pozadí – až příliš na to, aby se stal zřetelným ve všech svých rysech, aby se kostra tezí obalila masem příběhu.

Můžeme-li říci, že se v samotném románě více než kdy dříve projevil Rotreklův smysl pro humor (často absurdní a velmi černý), dodáváme hned vzápětí, že integrální a ustavičně se opakující vlastnosti děl tohoto autora je upírání se k naději: naději jdoucí až za, ne však mimo tento svět. Naději patrné už ze samotného názvu románu, který nyní konečně můžeme prozradit: *s v ě t l o p ř i c h á z í p o t m ě*. Naději zřetelné v čepovském tušení dvojího domova (konkretizovaném ve scéně mše sloužené ve vězeňské kobce). Naději vyslovené posledními slovy celého románu: *El recuerdo. Todo hombre es mortal*.

Literatura

Pecka D., 1993, *Z deníku marnosti*, Atlantis, Brno.

Rotrekl Z., 2001, *Poznámka autora*, [in:] *Světlo přichází potmě*, Atlantis, Brno

Rotrekl Z., 1998, *Světlo přichází potmě*, „Tvar“ 20, s. 20.

Agata BRYŁKA

Opole

Jak mistrz chciał zostać rzemieślnikiem – o przygodzie Josefa Škvoreckiego z powieścią kryminalną

Powieść kryminalna, to gatunek uwielbiany przez czytelników i wciąż nie doceniany przez wielu krytyków. Środowisko teoretyków literatury dzieli się na tych, którzy z „pewną nieśmiałością” podjęli się analizy tego gatunku i na zdecydowanych przeciwników takiej literatury (Wilson 1973). Jednak ci drudzy nie rozumieją chyba podstawowego zadania, jakie powinien spełniać dobry krytyk literatury, ponieważ już Baczyński zauważył:

Zadaniem pracy o romansie kryminalnym nie może być sąd moralny o jego wartości pedagogicznej, obrona, czy oskarżenie, ale pogodzenie się z faktem jego istnienia oraz wyznaczenie mu właściwego w literaturze miejsca (Baczyński 1932, s. 6–7).

Tymczasem, badacze powieści Josefa Škvoreckiego często wstydliwie omijają tę część jego twórczości, co może być tylko wyrazem braku wiary w talent tego pisarza, bowiem jego przygoda z kryminałem nie ma nic wspólnego z wiernym odtwarzaniem dziewiętnastowiecznych wzorów, ale zacznijmy od początku. O takim właśnie kierunku zainteresowań pisarza, właściwie zdecydowały dwa przypadki. Pierwszy, to – paradoksalnie – sukces *Tchórzy*. Škvorecký tak wspomina ten moment:

Ciekaw jestem, czy jakkolwiek artysta był kiedyś całkowicie pewien, że to co robi, jest dobre [...]. Za każdym razem popadam w taki stan ducha – i takich rozterek duchowych zaznałem, rzecz jasna, także po sukcesie *Tchórzy*. W Czechach jest w zwyczaju, by uznanego autora tytułować „Mistrzem”. Tego zwrotu jednakże tradycyjnie używa się, mówiąc o każdym doświadczonym rzemieślniku [...]. Zawsze, gdy

ktoś tak się do mnie zwraca, czuję się zakłopotany. W czym właściwie jestem mistrzem? [...] Człowiek musi trzymać się tego, co pewne. Ja w każdym razie, po całym tym zamieszaniu wokół mojej powieści, rzeczywiście musiałem. Był to jeden z powodów, dla których zacząłem pisać kryminały (Škvorecký 1999, s. 66).

Drugim powodem była ciężka i długa choroba. W 1960 roku podczas operacji przepukliny Škvorecký nabawił się żółtaczki zakaźnej i przez cztery miesiące musiał pozostać w szpitalu. Po latach pisarz przypomniał o tych wydarzeniach w jednym ze swoich esejów:

Nuda niszczyła mnie niemal zupełnie tak samo jak wirusy w wątrobie. Wówczas przełamałem w sobie w końcu stary snobistyczny przesąd i druhowie zaczęli mi przysyłać powieści kryminalne. Stanowiło to z ich strony ofiarę – książki przesłane na oddział żółtaczkowy musiały już tam pozostać – a mnie ocaliły życie (Škvorecký 1991, s. 412).

W ciągu tych czterech miesięcy pisarz przeczytał bardzo wiele powieści i odkrył dla siebie beletrystykę. Później jeszcze przez pół roku musiał kurować się w domu i wtedy postanowił sam napisać powieść kryminalną. We wszystko wtajemniczył przyjaciela – Janka Zábrana:

Nastąpił jeden z najpiękniejszych okresów w moim życiu. Janek regularnie co dnia przychodził do nas, na Brzewnów, i wymyślaliśmy różne historie przez trzy, cztery godziny (Škvorecký 1991, s. 413).

W tym okresie Škvoreckiemu potrzebna była taka ucieczka od rzeczywistości. Musiał się odciąć od świata, w którym stał się z dnia na dzień pisarzem zakazany. Wymyślanie kryminałów pozwoliło mu powrócić do czasów dzieciństwa, kiedy to jeszcze jako mały, bardzo chorowity Josefek spędzał dni i godziny w łóżku, wymyślając swoje pierwsze, dziecięce „powieści”.

W latach 1962 do 1967 Škvoreckiemu i Zábranie udało się wydać trzy powieści (*Vražda pro štěstí* 1962, *Vražda se zárukou* 1964 i *Vražda v zastoupení* 1967). Oczywiście, oficjalnym ich autorem był Janek Zábrana, chociaż tak naprawdę napisał je Škvorecký. Zábrana był za to poetą i udało mu się wpleść w akcję utworów kilka własnych liryków. Były to parodie banalnego rymowania, a jednocześnie klucz do rozwiązania zagadki dla bohaterki – Boženki Skovajs, z zawodu

służącej, a z powołania Watsona w spódnicy. Zresztą, również dla czytelników została przewidziana łamigłówka językowa. Wystarczy wziąć powieść *Vražda v zastoupení* i spisać na kartce papieru pierwsze litery pierwszego słowa pierwszego zdania każdego rozdziału, zaczynając od wstępu, by odczytać zdanie:

Škvorecký et Zábrana facerunt ioculum,

co w tłumaczeniu z łaciny oznacza:

Škvorecký i Zábrana pozwolili sobie na ten żart (Škvorecký 1991, s. 411).

Fabula powieści była bardzo typowa dla tego gatunku, toteż krytyka bardzo ostro potraktowała autora. Za to czytelnicy byli zadowoleni, dlatego przyjaciele planowali napisać kolejne dwa tomy. Czwarta część właściwie już była wymyślona, ale nadszedł rok 1968, kiedy to Škvorecký musiał udać się na emigrację. Zábrana został w kraju i współpraca nie była możliwa, zresztą poeta wkrótce zmarł.

Wspólne wymyślanie historii kryminalnych i lektura klasyków gatunku zainspirowały Škvoreckiego do napisania teoretycznej pracy o kryminałach. W 1965 roku ukazały się jego *Nápady čtenáře detektivek*. Jest to zbiór esejów pokazujący historię gatunku od Edgara Allana Poe, poprzez Conan Doyle’a, aż do Dorothy Sayers. Ciekawa jest koncepcja całości. Otóż Škvorecký chce udowodnić, że Poe tworząc swoje powieści posługiwał się taką samą techniką jak przy tworzeniu liryków. Najpierw musiał ustalić rozwiązanie zagadki, które później determinowało przebieg całej historii. A zatem, wymyślał swoje utwory od końca, tak jak wiersze, których nie pisze się od linijki do linijki. Potem pokazuje rozwój kryminału, który tak naprawdę staje się coraz głębszym schodzeniem w dół, powolnym kostnieniem gatunku. Sporo miejsca poświęca „prawidłom gry”, które potem sparodiuje w jednej ze swoich książek, pod tytułem *Hříchy pro pátera Knoxe*. Ostatecznie, zgadza się z tym, że współczesne kryminały, to po prostu rozrywka dla mas. Jednak uważa, że powieści te są takie, jakich oczekują czytelnicy, którzy chcą zwykłej gry, a odpowiedzi na fundamentalne pytania poszukują w innej literaturze. Sam również włącza się do zabawy, pisząc kolejne tego typu utwory.

W serii o poruczniku Borówce¹, Škvorecký starał się zachować wyznaczniki gatunkowe, ale nie potrafił już na tym poprzestać. Jak zauważa Jiří Pěňás (1993), już w tych utworach, ważniejsza od psychologii czynu wydaje się być tematyka społeczna. Nie brakuje też typowych dla tego autora rekwizytów, jak bary, jazz i piękne kobiety, najlepiej tancerki.

To, co ciekawe z punktu widzenia powieści kryminalnej, to kreacja detektywa – smutnego, skromnego porucznika, który musi mierzyć się z niemoralnym, złym i skorumpowanym światem totalitarnej rzeczywistości, gdzie ściganie przestępcy jest swoistą donkiszoterią, wśród prawa, które nagradza amoralność najsilniejszych.

Inna grupa utworów, to powieści z wątkiem kryminalnym. Będą to: *Lwiątko* (pierwsze wydanie – Praha 1969)², *Mirákl* (pierwsze wydanie – Toronto 1972) i *Dwa morderstwa w moim dwoistym życiu* (pierwsze wydanie – Toronto 1996). Nie można ich nazwać kryminałami, ponieważ tak naprawdę nie są to utwory o poszukiwaniu zabójcy, nie rozpatrują również problemu morderstwa samego w sobie. Pisarz wykorzystuje tylko niektóre elementy gry, by pokazać głębszy problem. Na przykład *Dwa morderstwa w moim dwoistym życiu*, podejmują trudny temat emigracji, która staje się schizofrenicznym doświadczeniem. Škvorecký splótł dwie historie i dwa światy. W jednym z nich profesor próbuje wraz ze studentką-policjantką rozwikłać tajemnicę pewnej zbrodni, a w drugim kobieta, która została zmuszona do emigracji powoli umiera z rozpacz. Najgorsze jest to, że najpierw umiera w niej dusza, a później dopiero ciało. Wątek kryminalny jest pretekstem, by pokazać, że odebranie komuś tego co najdroższe, najcenniejsze – w tym wypadku była to ojczyzna, a wraz z nią tożsamość bohaterki – też jest morderstwem. *Lwiątko* i *Mirákl* również podejmują tematy społeczne. Pierwsza z nich prezentuje obraz czeskiej rzeczywistości przełomu lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. Czy-

¹ Chodzi o: *Smutek poručíka Borůvky* (Praha 1966), *Konec poručíka Borůvky* (Toronto 1975) i *Návrat poručíka Borůvky* (Toronto 1980).

² Tytuły dzieł przetłumaczonych na język polski będą podawane po polsku.

telnik, który zgodnie z wyznacznikami gatunkowymi powieści kryminalnej, będzie oczekiwał, że na początku zostanie popełniona jakaś zbrodnia, może się rozczarować. Utwór w znacznej części jest opowieścią o perypetiach miłosnych pewnego poety i redaktora – Karola Ledena. Bohater na początku poznaje za sprawą przyjaciela uroczą Lenkę Stříbrną. Kobieta to umawia się z nim, to go odpycha, doprowadzając mężczyznę niemal do szaleństwa. Obok miłosnych niepowodzeń, Karol ma również kłopoty w pracy. Jest redaktorem w wydawnictwie, służącym krzewieniu socrealistycznej literatury. Mamy zatem możliwość poznać metody ideologicznej indoktrynacji i sposoby funkcjonowania wydawnictw oraz smutny los artystów minionej epoki. Jednak czytelnik świadomy gatunku i mający w pamięci zapowiedź, że jest to powieść kryminalna, czeka niecierpliwie na zbrodnię, która pojawia się wbrew regułom, niemal na końcu powieści. Co ciekawe, jest ona zapowiedziana przez autora słowami:

Uwaga dla czytelników. Wkrótce dojdzie do tragedii. Już teraz macie w rękę wystarczająco dużo nici. Ale uwaga! W kryminale nie wystarczy odgadnąć. Trzeba wydedukować i udowodnić! (Škvorecký 1992, s. 323).

Taki sygnał odautorski, to ukłon w stronę klasyki gatunku, ale i swoista zabawa z czytelnikiem, który uprzedzony zbyt późno, nie ma najmniejszych szans na odgadnięcie zagadki, tym bardziej, że rozwiązanie okaże się naprawdę nieoczekiwane. Panna Lenka stanie się Leoną, czyli Lwicą, która poprzez romans z Karolem chciała zbliżyć się do jego szefa, aby wymierzyć sprawiedliwość za swoją porzuconą przez tego człowieka i tragicznie zmarłą w obozie koncentracyjnym siostrę. Także nieoczekiwane, to właśnie Karol staje się tym, który odkrywa sprawczynię morderstwa i motyw jej działania. Historia kończy się, a czytelnik pozostaje z pytaniem, czy kara była współmierna do winy i czy dziewczyna miała prawo ją wymierzyć? Jakie są granice ludzkiej nienawiści i jak daleko można posunąć się w drodze do celu, bo przecież w tej historii ofiar jest więcej, na przykład główny bohater Karol, który został po prostu wykorzystany przez tę kobietę. Z drugiej jednak strony, warto powrócić do motu umieszczonego na początku powieści, zaczerpniętego z opowiadania o Sherlocku Holmesie:

Myślę, że są zbrodnie, które wymykają się prawu, i które dlatego, w pewnej mierze, usprawiedliwiają prywatną zemstę (Škvorecký 1992, s. 5).

Czy może to być dobre usprawiedliwienie dla Lenki? Rozstrzygnięcie należy już do czytelnika.

Mirákl w pewnym sensie nawiązuje do poprzedniej powieści, dzięki jednej z bohaterek Daśy Blumenfeldowej. Dotyczy jednak znacznie szerszego okresu historii Czechosłowacji, bo obejmuje lata 1949 do 1970 i tym samym włącza się w cykl powieści Škvoreckiego pokazujących perypetie czeskiego życia społecznego, których bohaterem jest Danny Smiřický. Akcja powieści skupia się wokół dwóch cudów. Pierwszy, to rzekoma ruchoma figurka św. Józefa w kościele Marii Panny w pobliżu Kostelca, wiosną 1949 roku. A drugi, to tzw. „Praska Wiosna” z 1968 roku, również nazwana „cudem”. Škvorecký jako pierwszy spośród czeskich pisarzy napisał o tych wydarzeniach (później z tym okresem „rozprawili się” m. in. Kundera i Hrabal).

Wątek detektywistyczny dotyczy tutaj owej figurki i tajemniczej śmierci księdza. Przy okazji śledztwa wychodzą na jaw machinacje i przestępstwa Służb Bezpieczeństwa. Jednak i w tym przypadku jest to tylko pretekst dla pokazania innych problemów. Mamy tu do czynienia z ciekawym zderzeniem wiary katolickiej i „wiary” w ideologię socjalistyczną. Według autora oba „wyznania” cechują podobne metody nauczania, upodobanie do obrzędowości i tak samo wierne oddanie ludzi. Jak widać, powieść swoją tematyką zdecydowanie odbiega od typowych scenariuszy kryminalnych. Znowu mistrzowska znajomość tego gatunku, umożliwiła Škvoreckiemu wykorzystanie tylko pewnego elementu gry dla pokazania stosunków panujących w państwie totalitarnym.

Na osobną uwagę zasługuje zbiór *Hřichy pro pátera Knoxe* (Toronto 1973). Tytułowy ojciec Knox, to katolicki ksiądz, autor wielu kryminałów, który na początku XX wieku opracował zasady poetyki tego gatunku i zawarł je w dziesięciu punktach (Škvorecký 1990, s. 59–60). Škvorecký nawiązując do tych zasad napisał również dziesięć mistrzowskich opowiadań, w których „grzeszy” przeciw wszystkim tym zasadom. Jest to ciekawa, inteligentna zabawa dla wta-

jemniczonych, którzy wiedzą o tym, że za taki „występek” w latach dwudziestych, czyli w okresie rozkwitu powieści kryminalnej, groziło wykluczenie z prestiżowego klubu The Detection Club i odebranie miana autora kryminałów.

Tego rodzaju zabawy konwencją nie są obce Škvoreckiemu od początku jego przygody z kryminałem. Warto jeszcze przypomnieć o jego ciekawym, choć nie zrealizowanym pomysle na podręcznik do języka angielskiego w formie powieści kryminalnej. Pisał również scenariusze do filmów i seriali o takiej tematyce, np. *Zločin v dívčí škole* (1966), *Zločin v šantánu* (1968), *Flirt ze slečnou Stríbrnou* (1969), *Farářův konec* (1969) i inne. Tłumaczył i wydawał utwory wszystkich klasyków gatunku, jak Edgar Allan Poe, Dashiell Hammett, Raymond Chandler, Agatha Christie, czy Dorothy Sayers.

Niedawno, bo na przełomie wieków, pisarz znowu wydał trzy powieści kryminalne. Ciekawe, że jego przygoda zatoczyła niesamowite koło, ponieważ znowu napisał je przy współudziale innej osoby – tym razem była nią jego żona – Zdena Salivarová. Redaktor Vladimír Justl na obwołucie pierwszej z nich, pod tytułem *Krátké setkání, s vraždou* (Praha 1999), przytacza słowa samego Škvoreckiego na temat tego pomysłu. Pisarz nie pamięta kto wyszedł z propozycją, by wspólnie coś napisać – on, czy jego małżonka Zdena. Zdecydowali się na stworzenie powieści kryminalnej, ponieważ założenia tego gatunku są na tyle sformalizowane, że można było pisać we dwoje. Najpierw para wymyśliła osnovę historii, by później dopiero usiąść do pisania. Wzorem była angielska powieść, w której narratorami także byli mężczyzna i kobieta. Dalej już Škvoreccy nie pisali tej książki razem, ale osobno, dając czytelnikowi dodatkowy pretekst do zabawy – odgadywanie kto napisał który fragment. Ciekawa jest także historia związana z tytułem powieści. Okazuje się bowiem, że przecinek po słowach „krátké setkání” nie jest pomyłką drukarską. Otóż chodzi tu o spotkanie dwóch osób, tak jak spotkali się Škvoreccy. A do spotkania doszło nad nową fabułą, która dotyczy zagadki morderstwa, stąd drugi człon „s vraždou”. Tak powstała pierwsza powieść, potem następna – pod tytułem *Setkání po letech, s vraždou* (Praha 2001), wydana w dwa lata

później oraz kolejna – pod tytułem *Setkání v Bílé dáme, s vraždou. Detektivní encore* (Praha 2003).

Jak widać, przygoda Škvoreckiego z powieścią kryminalną trwa od lat sześćdziesiątych do dzisiaj i wykorzystał ją w wielu przejawach swojej twórczości. Gdybyśmy chcieli zapytać, do jakiego podgatunku powieści kryminalnej należą utwory tego autora – nie znajdziemy jednoznacznej odpowiedzi. Jednak z całą pewnością można stwierdzić, że skłania się ku powieści kryminalno-sensacyjnej, w której zbrodnia występuje jako problem, a naczelne pytanie brzmi nie: kto zabił?, ale dlaczego i jak to zrobił? (por. Barańczak 1975). Škvorecký wykorzystuje także konwencję do najróżniejszych celów. Raz dla uwypuklenia problemu, innym razem dla zabawy. Nie traktuje śmiertelnie poważnie wyznaczników gatunkowych i dzięki temu tworzy nową jakość. Jednak w wywiadach wciąż skromnie podkreśla, że pisze dla siebie, dla zabawy, jakby wciąż nie był pewny, czy jest dobrym rzemieślnikiem, czy zasługuje już na miano „Mistrza”. A zatem, jego przygoda z kryminałem nadal musi trwać i niech trwa jak najdłużej.

Literatura

- Baczyński S., 1932, *Powieść kryminalna. Wstęp*, Kraków–Warszawa.
- Barańczak S., 1975, *Polska powieść milicyjna*, [w:] *W kręgu literatury Polski Ludowej*, red. M. Stępień, Kraków, s. 270–317.
- Callois R., 1967, *Powieść kryminalna*, [w:] idem, *Odpowiedzialność i styl*, Warszawa.
- Jasińska M., *Autentyzm i »literackość« a wiedza powieściowego narratora*, „Pamiętnik Literacki” 1963, z. 1, s. 1–25.
- Lasić S., 1976, *Poetyka powieści kryminalnej. Próba analizy strukturalnej*, przekł. M. Petryńska, Warszawa.
- Maciejewski M., 1970, *Narodziny powieści poetyckiej w Polsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Pěňás J., 1993, *Třicet případů poručíka Borůvky*, „Lidová demokracie”, 2.04.
- Siewierski J., 1979, *Powieść kryminalna*, Warszawa.
- Smuszkiewicz A., 1980, *Stereotyp fabularny fantastyki naukowej*, Wrocław, s. 14–18.
- Škvorecký J., 1990, *Nápady čtenáře detektivek*, Praha.

Škvorecký J., 1991, *Jak společně z Jankem Zábrankou psali jsme historii Československa*, „Literatura na Świecie”, nr 8/9.

Škvorecký J., 1992, *Lwiłtko*, tłum. E. Witwicka, Warszawa.

Škvorecký J., 1999, *Przypadki niefortunnego saksofonisty tenorowego*, tłum. A. Kaczorowski, Izabelin.

Wilson E., 1973, *Kogo obchodzi, kto zamordował Rogera Ackroyda?*, [w:] tegoż, *Szkice*, Warszawa, s. 183–192.

Polacy i Polska w opinii czeskiej publicystyki narodowo-liberalnej w latach 1846–1851

Stopniowa polityzacja czeskiego życia społecznego w ostatnich latach przed 1848 r. i postępy w rozwoju świadomości narodowej spowodowały także rozwój czeskiej myśli społeczno-politycznej. W niniejszym artykule podjęto próbę przedstawienia obrazu Polaków i kwestii polskiej w głównym nurcie czeskiej publicystyki reprezentującej w latach 1846–1851 narodowych liberałów.

Narodowo-liberalny nurt czeskiej myśli społeczno-politycznej reprezentowała w latach czterdziestych XIX wieku przede wszystkim młodsza generacja inteligencji mieszczańskiej. Właśnie w narodowo-liberalnym środowisku wyrastała pierwsza generacja nowoczesnych polityków czeskich. Aktywność młodszej generacji inteligencji mieszczańskiej najwyraźniej przejawiała się w działalności stowarzyszeń, zwłaszcza na gruncie *Stowarzyszenia Przemysłowego* (Průmyslová Jednota), i w działalności publicystycznej Karla Havlíčka Borovského (Urban 2003, s. 158).

1. Zarys rozwoju czeskiego dziennikarstwa narodowo-liberalnego w latach 1846–1851

Ramy czasowe omawianego tutaj problemu zamykają się w latach 1846–1851. Był to pierwszy okres, kiedy możemy w Czechach mówić o istnieniu niezależnego dziennikarstwa politycznego. Publicystykę narodowo-liberalną tego okresu reprezentują trzy czasopisma: „pražské Noviny”, „Národní Noviny” oraz „Slovan”, wszystkie związane

z postacią wybitnego dziennikarza czeskiego Karla Havlíčka Borovského.

„Pražské Noviny” były pierwotnie mało poczytną gazetą rządową, która przed objęciem przez Havlíčka funkcji redaktora (1 stycznia 1846 r.) znalazła się z liczbą 160 abonentów na skraju bankructwa. Dzięki dziennikarskiemu oraz organizacyjnemu talentowi K. Havlíčka już w ciągu pierwszego roku nakład gazety wzrósł do 1500 egzemplarzy. W ciągu dwóch lat udało się Havlíčkovi przekształcić „Pražské Noviny” w gazetę związaną z czeskim ruchem narodowym, rozbudzającą zainteresowanie czytelników życiem społecznym, budzącą świadomość narodową oraz myśl polityczną. Za najważniejszy dla poznania poglądów politycznych Havlíčka przed 1848 r. uważano artykuł *Slovan a Čech*, który zaczął wychodzić w „Pražských Novinách” w odcinkach od 15 lutego 1846 r. Havlíček zajął się w tym artykule przede wszystkim kwestią wzajemności słowiańskiej i sformułował poglądy, które w nim dojrzewały przez kilka lat. Wystąpił z krytyką idei „patriotyzmu wszechsłowiańskiego” Jana Kollára oraz poddał analizie stan i wpływ myśli o wzajemności słowiańskiej w Czechach (Beránková 1981, s. 84–88).

Stan dziennikarstwa czeskiego przed 1848 r. nie był, zwłaszcza pod względem ilościowym, zadowalający. Istniało kilka czasopism beletrystycznych i fachowych oraz jedna gazeta, która mogła się w ograniczonej mierze i raczej pośrednio zajmować życiem politycznym – „Pražské Noviny”. Zmianę sytuacji przyniósł patent cesarski z 15 marca 1848 r., który zniósł cenzurę i wprowadził wolność słowa. Na całym terytorium monarchii austriackiej powstało wiele nowych czasopism i gazet. Tak też zaczęły się w rewolucyjnym roku 1848 ukazywać w Czechach pierwsze dzienniki: od kwietnia tego roku narodowo-liberalne „Národní Noviny”, od czerwca radykalno-demokratyczny „Pražský Večerní List”, oraz od stycznia 1849 r. radykalno-demokratyczne „Noviny Lípy Slovanské”. Specjalnością praską były gazety wydawane równocześnie po czesku i po niemiecku, jak np. gazeta wieczorowa „Pozor” (*Habt Acht*), dziennik „Svornost” (*Concordia*), „Vlastimil” (*Patriot*) i inne (Beránková 1981, s. 94–95).

Zmieniona sytuacja w życiu społeczno-politycznym oraz na rynku prasowym w 1848 r. skłoniła K. Havlíčka do opuszczenia „Pražských Novin” i od 5 kwietnia do wydawania nowego dziennika „Národní Noviny”. Havlíček w „Národních Novinách” kontynuował swoje starania o mobilizację społeczeństwa czeskiego. Jednak prawie przez cały rok 1848 był zajęty różnymi obowiązkami poza redakcją dziennika, który był w tym czasie prowadzony przez współpracowników Havlíčka (Václav Bolemír Nebeský i Vilém Gábler). Sam Havlíček w tym czasie pełnił funkcję korespondenta politycznego gazety. Najpierw z Polski, dokąd wyjechał na początku maja jako wysłannik komitetu przygotowawczego Zjazdu Słowiańskiego w Pradze, a w drugiej połowie roku z Wiednia i Kromierzyża, gdzie pełnił funkcję posła w austriackiej Radzie Państwa. Dopiero od grudnia 1848 r., kiedy zrezygnował z mandatu poselskiego, zajął się ponownie w pełni pracą redakcyjną (Beránková 1981, s. 96).

„Národní Noviny” jako organ prasowy Komitetu Narodowego (powstał 14 kwietnia 1848 r.) były propagatorem jego programu, lansując zasady polityki liberalnej. Mimo, że Havlíčka możemy uważać za głównego rzecznika obozu liberałów, istniały widoczne różnice między nim a pozostałymi reprezentantami tego nurtu politycznego (np. František Palacký i František Ladislav Rieger). Charakterystyczny dla Havlíčka był demokratyzm, który przejawiał się zwłaszcza w odmiennym stosunku do szlachty. Havlíček domagał się zniesienia przywilejów feudalnych, równości wszystkich warstw społecznych wobec prawa i odrzucał dwuizbowy system parlamentarny jako niedemokratyczny. W stosunku do monarchii Habsburgów były „národní Noviny” w ciągu 1848 r. zwolennikiem austroslawistycznego programu współpracy z rządem i dynastią, i to dlatego, że obie strony miały (zdaniem redakcji NN) wspólny cel – utrzymanie Austrii. Tylko integralna Austria mogła bowiem zdaniem liberałów czeskich stawić czoło takim zagrożeniom jak tzw. wielkoniemiecki wariant przebudowy Europy Środkowej albo caryzm rosyjski (Beránková 1981, s. 96–98).

Zdaniem Alexandra Sticha byłoby błędem sądzić, że orientacja K. Havlíčka (i przez niego redagowanej gazety) na monarchię austriacką i dynastię w 1848 r. była przejawem „prostackiej, nawet karygodnej ufności; jakiś refleks dawnej ludowej wiary w dobrego króla”. Jego polityka była, wręcz przeciwnie, przejawem chłodnej, pragmatycznie realistycznej kalkulacji. Możliwość istnienia całkowicie niezależnego państwa czeskiego w Europie Środkowej uważał ze względu na ówczesny stan społeczeństwa czeskiego za nierealistyczną. W powstanie demokratycznej środkowoeuropejskiej republiki albo federacji republik, w której silny żywioł niemiecki i węgierski byłby skłonny do współpracy z pozostałymi małymi narodami jako równy z równym, nie wierzył. Drogą eliminacji pozostała mu realnie istniejąca Austria, którą jednak trzeba było radykalnie przebudować (Stich 1986, s. 29–30).

Rozwój wypadków w monarchii austriackiej od wiosny 1849 r. nie potwierdził nadziei pokładanych w rządzie austriackim nie tylko przez Havlíčka, ale w ogóle przez liberałów czeskich. 7 marca został rozwiązany Sejm Ustawodawczy w Kromierzyżu i w tym samym dniu ogłoszono konstytucję oktrojowaną (równocześnie opublikowano katalog podstawowych praw obywatelskich, jednak wyraźnie ograniczonych, co obniżało wartość całej konstytucji; konstytucja nigdy nie weszła w całości w życie, a 31 grudnia 1851 zniesiono ją w ogóle). Austria powróciła na drogę rządów absolutystycznych. W zmienionej sytuacji gazeta „Národní Noviny” stała się trybuną opozycji przeciwko absolutystycznej polityce rządu.

Havlíček poddał oktrojowaną konstytucję ostrej krytyce w artykule *Výklad okrojované ústavy od 4. března*:

Celá tato ústava i se základními právy má tu vlastnost, že se více pozorovati musí na to, co tam chytře vynecháno jest, než na to, co v ní skutečně obsaženo (Beránková 1981, s. 117).

Za krytykę oktrojowanej konstytucji postawiono Havlíčka w kwietniu 1849 r. przed sądem. Oskarżenia okazały się nieuzasadnione (dziennikarza oskarżano o tępienie konstytucji) i Havlíčka uniewinniono. Następne miesiące były wypełnione prześladowaniem „národ-

nich Novin” ze strony władz austriackich, aż w końcu doszło 18 stycznia 1850 r. do ich definitywnego zamknięcia. Havlíček jednak nie zrezygnował z działalności publicystycznej i zaczął wydawać w Kutnej Hoře revue polityczną „Slovan”.

Dnia 8 maja 1850 r. ukazał się pierwszy numer *Slovana*. Redakcję czasopisma tworzyli K. Havlíček i J. Kodym. Czasopismo wychodziło dwa razy w tygodniu. Uwolniony od bezpośredniego wpływu polityków liberalnych Havlíček rozwinął w „Slovanie” swoje poglądy na współczesne wydarzenia polityczne. Krytykował decyzje rządu, bronił równouprawnienia narodowego, pouczał czytelników o swobodach obywatelskich, interesował się kwestią socjalną, przypominał chwalebne momenty w czeskiej historii oraz poświęcał stałą uwagę kwestii słowiańskiej. „Slovan” szybko zdobył sobie pozycję najpopularniejszego czeskiego czasopisma (Beránková 1981, s. 119–120).

Jak stwierdza Otto Urban, Havlíček był jedynym czeskim publicystą liberalnym, który potrafił politykować przed marcem 1848 r. i był też jedynym, który to potrafił także po marcu 1849 r. Swoje poglądy polityczne rozwinął jeszcze dalej: odrzucił sprzeczność między liberalnym i narodowym oraz poparł w swoich artykułach dotyczących kwestii podatkowej szeroki udział społeczeństwa w kształtowaniu życia politycznego. Tak więc działalność publicystyczna Havlíčka po 1849 r. nie była tylko przejawem odwagi cywilnej, ale równocześnie próbą pozytywnej oceny doświadczeń roku 1848 (Urban 2003, s. 170).

W lipcu 1851 r. doszło do zaostrzenia ustawy prasowej w Austrii. Wydano rozporządzenie, na mocy którego władze mogły po uprzednich dwóch ostrzeżeniach zamknąć czasopismo opozycyjne. Tak też w krótkim czasowym odstępie „Slovan” Havlíčka otrzymał dwa ostrzeżenia od namiestnika praskiego Karola Mecséryego. Havlíček, nie czekając już na urzędowe zamknięcie czasopisma, postanowił sam ukończyć swoją działalność publicystyczną: 14 sierpnia 1851 r. ukazał się ostatni numer „Slovana” (Beránková 1981, s. 124).

Zamknięcie „Slovana” oznaczało również koniec krótkiego, ale bardzo ważnego okresu dla rozwoju dziennikarstwa czeskiego. Był to

pierwszy okres istnienia niezależnego czeskiego dziennikarstwa politycznego, do którego nawiązała publicystyka czeska na początku lat 60-tych XIX wieku po upadku neoabsolutyzmu w Austrii.

2. Polacy i kwestia polska oczami Karla Havlíčka Borovskiego

Znaczenie działalności publicystycznej Karla Havlíčka Borovskiego nie polega tylko na jej pionierskiej roli na polu czeskiego dziennikarstwa politycznego, ale także na jej znacznym wpływie na kształtowanie opinii publicznej. W dodatku wpływ ten nie ograniczał się tylko do stosunkowo krótkiego okresu działalności dziennikarskiej Havlíčka. Jak stwierdza Alexandr Stich we wstępie do wyboru artykułów K. Havlíčka z „Pražských Novin”, „Národních Novin” oraz „Slovana”:

Gazety Havlíčka spotkał inny los, niż który spotyka gazety zwykle dzisiaj – poszczególne wydruki przechowywano, czytelnicy do nich wracali. Jego twórczość publicystyczna oddziaływała nie tylko z dnia na dzień, ale latami, nawet przez całe dziesięciolecie (Stich 1986, s. 31; tłum. własne).

Jak pisze Mirosław Francić w swojej pracy poświęconej stosunkowi K. Havlíčka do kwestii polskiej:

Poznanie poglądów politycznych i społecznych Karola Havlíčka oraz wpływów, wywieranych przez te poglądy na ustosunkowanie się jego do zagadnienia polskiego, to poznanie stosunku do Polski typowego mieszczaństwa czeskiego a zarazem redaktora najbardziej poczytnego czeskiego czasopisma politycznego. Ale poznanie jego poglądów zaznajamia nas również z pewnym prądem ideologicznym wśród czeskiego mieszczaństwa, którego działalność w latach 1848–1849 decydowała o stosunku Czechów do monarchii Habsburgów, a tym samym wielki wpływ wywarła na bieg sprawy polskiej w roku 1848. Ideologia ta reprezentowana była na sejmie wiedeńskim, później kromierzyskim przez Františka Palackiego i Františka Ladislava Reigera, a głównym propagatorem i popularyzatorem był Karel Havlíček (Francić 1948, s. 4; tłum. własne).

Jak dalej stwierdza tenże autor:

Stosunek K. Havlíčka do zagadnienia polskiego pozostawał początkowo pod wpływem idei zbliżenia Słowian, którą przejął od Jana Kollára. Ale i potem, kiedy występuje on jako czeski nacjonalista, który wyzwolił się spod wpływu nauk Kollára,

pozostając zawsze jednak zwolennikiem „słowiańskiej wzajemności”, polskie dążenia polityczne czy kulturalne rozpatruje w ścisłym związku z dążeniami innych Słowian, przede wszystkim Czechów i Rusinów a później i Słowian południowych (Frančić 1948, s. 5; tłum. własne)¹.

Stosunek K. Havlíčka do Polaków i sprawy polskiej zaczął się kształtować już podczas studiów w Pradze na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych, kiedy utrzymywał przyjacielskie kontakty z kilkoma polskimi studentami z Galicji, zwłaszcza z Leonardem Skarszewskim. Wtedy też zapoznawał się z literaturą polską poprzez lekturę Mickiewicza i Brodzińskiego. Kulminacją jego polskiego zainteresowania była wakacyjna podróż do Galicji w 1842 r. Wspólnie z Leonardem Skarszewskim i Janem Skirlińskim wybrali się na kilkutygodniową pieszą wędrówkę po ziemi krakowskiej i sądeckiej; przyjaciele gościli go w swoich domach rodzinnych, zapoznali go z krewnymi, wspinali się razem na Pieniny i Tatry. Drugi pobyt Havlíčka w Galicji nastąpił jeszcze w tym samym roku. Był on niezaplanowany, ale tym ważniejszy dla ostatecznego ukształtowania opinii o sprawie polskiej i słowiańskiej w ogóle. Z polecenia Pavla Josefa Šafaříka Havlíček uzyskał miejsce wychowawcy w rodzinie rosyjskiego naukowca Michaiła Pietrowicza Pogodina i w październiku 1842 r. wyruszył razem z nim z Wiednia w podróż do Moskwy. Formalności związane z wystawieniem paszportu zmusiły jednak Havlíčka do przerwania podróży i spędzenia ponad dwóch miesięcy we Lwowie. Podczas swojego lwowskiego pobytu spotykał się zarówno z Polakami, jak i z czeskimi urzędnikami pracującymi we Lwowie (przede wszystkim z Karlem Vladislavem Zapem) oraz z Ukraińcami. To właśnie pod wpływem lwowskich Czechów i Ukraińców zaczął się kształtować krytyczny stosunek Havlíčka do Polaków i sprawy polskiej. Ostatecznym sformułowaniem (przed rokiem 1848) krytycznego stosunku do Polaków, Rosjan oraz idei wzajemności słowiańskiej był artykuł *Slovan a Čech*, gdzie autor podsumował swoje przemyślenia na temat kwestii sło-

¹ Tematowi słowianofilstwa czeskiego poświęcił w ostatnim czasie pracę A. M. Koli 2004.

wiańskiej, korzystając również z doświadczeń zdobytych podczas pobytu we Lwowie oraz podczas ponad półtorarocznego pobytu w Rosji (žáček 1947, s. 288 i n.).

Zdaniem Zofii Tarajło-Lipowskiej właśnie „podróż za prawdą” do Rosji (w tym także lwowski pobyt) można uważać za punkt zwrotu między polonofilstwem a polonofobią Havlíčka. Według autorki nie można jednak nawet później zaklasyfikować Havlíčka jako bezwzględnego polonofoba, co zresztą dotyczy również innych czeskich „budzicieli narodowych”. Wobec tego, błędną jest próba zaszeregowania ich do polonofilów czy polonofobów, ponieważ wraz z rozwojem sytuacji ich poglądy zmieniały się, nie mówiąc o tym, że i tak cechowała je zazwyczaj ambiwalencja (por. Tarajło-Lipowska 2002, s. 105 i 116).

Niemniej jednak, faktem pozostaje, że Hawliczkowska perspektywa w spojrzeniu na Polaków jest charakterystyczna dla czeskiej tradycji i dostrzegalna np. u takich późniejszych autorytetów jak Tomáš G. Masaryk czy Karel Čapek. Szczególnie charakterystycznym i rzutującym na wszelkie późniejsze czeskie odniesienia do Polaków, było ich patrzeć wyłącznie w aspekcie „klasowym”. Dla austriackiego rządu taki punkt widzenia (podkreślanie złego stosunku polskiej szlachty do ludu) był korzystny, bo za polską szlachtą szły pomysły buntownicze, od których trzeba było czeskich „budzicieli” odsuwać (por. Tarajło-Lipowska 2002, s. 114 i 118).

3. Obraz Polaków i Polski w czeskiej publicystyce narodowo-liberalnej w latach 1846–1851

Obraz konkretnego narodu w oczach innego narodu, negatywny albo pozytywny, jest klasycznym przykładem stereotypu. Zazwyczaj negatywne zabarwienie obrazu narodów sąsiednich wynika ze złożoności koegzystencji². W społeczeństwie czeskim taką konotację ma

² Por. T. Rataj 2002, s. 12. Autor przywołuje także na czeską literaturę na ten temat, np. Klusáková 1995, s. 7–10; *Lidé města, Češi a jižní Slované*, t. 7 (od roku 1992 wydaje Institut základů vzdělanosti UK i fundacja Ethnos) i inne.

obraz Niemców, ale także Polaków, Słowaków, Rosjan, Słowian ogólnie itp.

W niniejszym artykule skupiamy naszą uwagę na obrazie Polaków i kwestii polskiej kształtowany przez publicystykę narodowych liberałów w latach 1846–1851. W omawianych tekstach publicystycznych można wyróżnić cztery główne, wzajemnie powiązane i częściowo się pokrywające wątki tematyczne³: po pierwsze są to stosunki między Polakami i innymi narodami, zwłaszcza Rosjanami oraz Ukraińcami; dalej, oceny społeczeństwa polskiego i mentalności polskiej; po trzecie oceny polskiego życia społeczno-politycznego oraz polskich koncepcji politycznych; a w końcu spojrzenie na polską kulturę duchową i materialną.

3.1. Polacy wobec innych narodów

Śledząc zainteresowanie czeskiej publicystyki narodowo-liberalnej okresu lat 1846–1851 stosunkami Polaków z innymi narodami możemy stwierdzić, że w centrum jej uwagi znajdują się stosunki polsko-rosyjskie⁴. Sprawę polsko-rosyjską łączono z kwestią ukraińską, która zdaniem publicystów czeskich stanowiła właściwe jądro sporu polsko-rosyjskiego. Jako przykład może służyć seria artykułów polemicznych K. Havlička *Slovan a Čech* (Havliček Borovský 1986, s. 55–81), która jest podsumowaniem jego wcześniejszych obserwacji i przemyśleń na temat wzajemności słowiańskiej. Autor za najważniejszą część swoich rozważań uznaje kwestie stosunków Rosjan, Ukraińców i Polaków. Właśnie stosunki panujące między tymi trzema narodami słowiańskimi mogą jego zdaniem najlepiej uzasadnić kryty-

³ Wybór głównych wątków częściowo oparto na pracy Jaroszewicz-Kleindienst 1985.

⁴ Czeskie zainteresowanie Rosją, albo też czeskie rusofilstwo trzeba rozpatrywać w kontekście czeskiego słowianofilstwa w ogóle. Zdaniem J. Kořalki myśl wzajemności słowiańskiej była dla Czechów od początku ideologią podporządkowaną konkretnemu celowi. Miała służyć do kompensacji politycznej i społecznej bezsilności Czechów w Austrii (por. Kořalka 1996, s. 36).

kę idei wzajemności słowiańskiej. Najpierw przybliży w skrócie historię wszystkich trzech narodów oraz powstanie i rozwój konfliktu polsko-rosyjskiego:

Tak se setkali dva nadmíru podobní a nadmíru rozdílní velikáni: podobní v anarchii a nespravedlivosti domácího zřízení, rozdílní ve víře, jeden samovládařský, druhý aristokratický. Brzy nastala mezi oběma zášť, po zášti vojny a z vojen utvořila se poznenáhla taková nenávisť národní, že jeden o zkázu druhého usilovati počal, a tak ještě až podnes stojí obě národnosti, polská i ruská, naproti sobě.

Po wstępie historycznym Havliček objaśnia zmiany swojej postawy wobec konfliktu, od sympatii propolskich, przez sympatie prorosyjskie aż w końcu do stanowiska krytycznie powściągliwego wobec obu stron konfliktu:

Zpočátku přál jsem Polákům nenávidě Rusy, jakmile jsem ale opravdivý stav věcí v Polsku blíže seznal, jakmile mi před očima spadla rouška poeticky zakrývající prozaickou bídnost a zkaženost národu, to jest šlechty polské, proměnila se hned náklonnost moje v nenávisť a z jakési psychologicky velmi pochopitelné opozice zdáli se mi Rusové býti lepší než Poláci. Dlouho však to netrvalo a nahlídnul jsem, že jest Petr jako Pavel, Rus jako Polsko [...] nesmíme si mysliti nevinného beránka v drápech vlčích, nýbrž vezme, že se vlk s vlkem potýkají, a kdo vlastně mezi nimi beránkem jest (že Malorus), o tom povíme nížeji. Poláci sami dříve tak stáli o záhubu Ruska, jako teď naopak; násilím, lstí, daremnými kousky hleděla Republika zničiti říši ruskou; jako jsou teď Rusové ve Varšavě, tak byli Poláci v Moskvě [...].

Jak już zaznaczono wcześniej, za właściwą przyczynę konfliktu polsko-rosyjskiego uważał Havliček kwestię ukraińską. Przy czym Ukraina jest jego zdaniem rzeczywistą ofiarą konfliktu. W artykule koncentruje swoją uwagę głównie na Galicji Wschodniej znajdującej się w obrębie Austrii. Tutaj żyje obok Polaków ludność ukraińska nie będąca pod bezpośrednim wpływem Rosji. Według Havlička, rząd austriacki powinien podjąć działania prowadzące do emancypacji narodowej Ukraińców (uciskanych do tej pory pod względem religijnym i politycznym przez szlachtę polską) pozyskując tym samym wobec siebie lojalnych obywateli.

Podsumowując swoje rozważania Havliček posługuje się ponownie negatywnym przykładem polskim i rosyjskim, przy czym porusza

również kwestie stosunku obu narodów do Czechów. Ani Polacy ani Rosjanie nie potrafili do tej pory we właściwy sposób wykorzystać idei wzajemności słowiańskiej. W dodatku wykazują niezrozumienie dla czeskich starań patrząc na nie lekceważąco. Porównując opinię międzynarodową o Czechach, Polakach i Rosjanach Havlíček dochodzi do przekonania o czeskiej wyższości:

Těši mne velice, že zde mohu s chloubou říci, kterak my Čechové, ačkoli dle počtu a mohutnosti proti Rusům a Polákům nepatrný národ, přece u všech rozumných a vzdělaných ve větší vážnosti stojíme [...]. Rusové jsou všude v nenávisti, Poláky jenom všude litují (nesnesitelný los pro pravého muže litovánu býti!), ale na nás Čechy jistě se zalíbením, s úctou svět hledí [...].

Październik i listopad 1848 r. czyli okres rewolucji wiedeńskiej i okres bezpośrednio następujący po jej porażce, Václav Žáček (1948, t. II, s. 268) określa jako okres gwałtownego dziennikarskiego sporu czesko-polskiego, który w poważny sposób ochłodził do tej pory poprawny stosunek obu narodów. Przyczyną był odmienny stosunek do polityki węgierskiej, działań chorwackiego bana Jelačića i rewolucji wiedeńskiej. Po stronie polskiej najbardziej angażowała się w spór krakowska „Jutrzenka” i lwowska „Gazeta Narodowa”, przeciwko polityce czeskiej wystąpiła w końcu również „Gazeta Powszechna”, która pierwotnie z pewnymi zastrzeżeniami popierała słowiańsko-austriacką politykę Czechów. Obroną czeskiego punktu widzenia zajęły się najpierw „Slawische Centralblätter”, były organ prasowy Zjazdu Słowiańskiego, a w drugiej połowie października dołączyły się „Národní Noviny” Karla Havlíčka Borovského.

Okazję do oceny stosunku Polaków do innych narodów dostarczyła Havlíčekowi polemika z krakowskim demokratyczno-radykalnym czasopismem „Jutrzenka”. W artykule *Poláci a revoluce ve Vídni* Havlíček poddaje w wątpliwość m. in. wiarę „Jutrzenki” w możliwość pojednania między Węgrami i Słowianami południowymi w imię wolności (por. Havlíček Borovský 1948, s. 66–73). Wskazuje na wybiórcze traktowanie wolności, które jego zdaniem występuje u Węgrów, i u Polaków. Pierwsi uciskają Słowian południowych i Rumunów, drudzy zaś Litwinów i Rusinów, żądając równocześnie wolności

dla siebie. Właśnie w tej wybiórczości tkwi zdaniem Havlíčka źródło polskich niepowodzeń. W swojej argumentacji powołuje się czeski publicysta również na opinie „uczciwych polskich demokratów”, np. na Liebelta.

Do tej pory zwracaliśmy uwagę głównie na czeską ocenę stosunków polsko-rosyjskich. Jak przedstawiano relacje między Polakami a drugim głównym zaborcą Niemcami (Prusakami)? Jak zauważa M. Frančič (1948, s. 27) istnieje wyraźna różnica w ocenie zmagania polsko-niemieckich a polsko-rosyjskich w czasopismach redagowanych przez K. Havlíčka. W zmaganiach polsko-niemieckich np. „Pražské Noviny” opowiadają się zawsze po stronie Polaków, popierają ich żądania uniwersytetu lub gimnazjów (PN, 10 V 1847). Artykuły stające w obronie Polaków w zaborze pruskim pojawiają się później również w czasopiśmie „Slovan”, np. w artykule *Utiskování Slovanstva v Prusích*⁵, poprzedzonym uwagą, że sytuacja Czechów jest bardzo zbliżona do sytuacji Polaków poznańskich. Inaczej przedstawia się sprawa, gdy chodzi o stosunki polsko-rosyjskie: z zamieszczonych tekstów można wywnioskować, że redakcja uznaje pewne dobre strony rządów rosyjskich, szczególnie w odniesieniu do warstw chłopskich: i tak wykazuje, jakie korzyści ma chłop polski przechodzący na prawosławie (PN, 27 X 1846); innym razem pisze o dobrodziejstwach, czynionych przez rząd przez rozdzielanie między chłopów ziemi szlacheckiej.

Pewien wyjątek swoim zdecydowanym potępieniem stosunków panujących w zaborze rosyjskim stanowi artykuł opublikowany w „Národních Novinách” 25 stycznia 1849 pod nazwą *Neobyčejný katechismus* (Havlíček Borovský 1948, s. 90–97). W swoim tekście autor cofa się do 1844 r., kiedy wracając z Moskwy zatrzymał się w Wilnie. Podkreśla całkowicie polski charakter miasta (z wyjątkiem dosyć licznej społeczności żydowskiej), zwraca uwagę również na to, że Wilno jest jednym z głównych ośrodków literatury polskiej. Na tle

⁵ „Slovan”, odpowiedzialny redaktor Karel Havlíček (máj, červen, červenec, srpen 1850), s. 344–345.

tych faktów publicysta opisuje swoje zdziwienie i oburzenie katechizmem, w którym pod pozorem prawd wiary podaje się konieczność czczenia cara, przedstawiając go jako reprezentanta Boga na ziemi.

Takovým způsobem dělají se z Poláků v Rusích již z mládí dobří a poslušní poddani, a musejí se nazpaměť učit, že vlast jejich jest Rusko, a že cár jest náměstník Boží na zemi, a že všechno, co cár činí, jest, jakoby to Bůh činil,

podsumowuje Havlíček.

3.2. Společnost polskie, mentalność polska

Opinie czeskiej publicystyki narodowo-liberalnej w latach 1846–1851 na temat społeczeństwa polskiego oraz polskiej mentalności mają przeważnie krytyczny ton. Krytyka skierowana jest głównie pod adresem polskich elit społecznych, a więc szlachty. W czasie narastającego napięcia w stosunkach czesko-polskich wiosną 1848 r., które wynikało z ujawniających się rozbieżności w koncepcjach politycznych, znajdujemy w „Národních Novinách” następujące wytłumaczenie bezskuteczności polskich prób odzyskania niepodległości: główną przyczyną jest brak udziału ogółu społeczeństwa polskiego w życiu społeczno-politycznym. Dopiero po pozyskaniu całego narodu dla polskiej idei narodowej, zdaniem autora, Polacy mają szansę na osiągnięcie swoich celów:

To jest největší chyba, že v Polsku jen lidé bez zaměstnání, totiž šlechta ustavičně bez práce o politice přemýšlí a jedná. Jinak by byly cesty Poláků mnohem praktičtější: nebo člověk, který jinak zvyklý jest se životem zápasit, zná i všeliké těžkosti v politice zdravěji uvážit a dobré cesty hájit, a nepouští se jako polský šlechtic bez vesla na moře - A pokavad se nezmění tato stránka charakteru polského, pokavad sám lid polský neucítí potřebu samostatnosti národní: posavad nemají Poláci dle mého domnění žádné jistoty k dosažení záměrů svých (Havlíček Borovský 1948b, s. 23).

Swoją krytyczną postawę wobec Polaków a także Rosjan uzasadnia Havlíček także niewłaściwym zrozumieniem idei wzajemności słowiańskiej przez te narody. Jego zdaniem jest ona traktowana zarówno przez Rosjan, jak i przez Polaków głównie jako narzędzie do wykorzystywania innych narodów słowiańskich, w tym także Cze-

chów. W przypadku Polaków autor uzupełnia swoją krytyczną wypowiedź wyliczeniem typowych jego zdaniem polskich przywar narodowych:

Poláci jsou také Rusové, jenomže se svázanýma rukama. Povědomo, že dříve Poláci o Slovanstvu pranic věděti nechtěli, nazývajíce ho rusismem. Teprva když demokrati a emigranti polští ve Francouzích na šťastnou myšlenku tu přišli, že by snad ostatní Slované také s Poláky zároveň lehkomyšlné revoluce vyváděti, a tudy jim v jejich špatně vypočtených plánech posloužit mohli, tu teprva počali se s námi bratrovati a již si ve své lehké, sangvinické mysli představovali, jak budou oni hegemonii vést mezi západními, liberálními Slovany, jak budou oni naši vůdcové, jak my se za ně budem s každým bítí, koho oni nenávidí! Blázni byli, kordy měli! – My zatím ale máme chladnější krev a lepší rozum (Havlíček Borovský 1986, s. 77).

Obok przeważającej krytyki można się doszukać w czeskiej publicystyce z lat 1846–1851 także przykładów, kiedy społeczeństwo polskie stawiano za wzór. K. Havlíček, kiedy mówi o korzystnych wpływach idei wzajemności słowiańskiej na społeczeństwo czeskie, wskazuje na polski wzór. Idea wzajemności słowiańskiej oprócz tego, że jest źródłem prawdziwej słowiańskiej czeskości, wspomaga idee zjednoczenia narodu czeskiego, którego gałęzie znajdują się oprócz królestwa czeskiego też na Morawach, na Śląsku oraz na Słowacji (Słowaków uważano w ówczesnej opinii inteligencji czeskiej za gałąź narodu czeskiego). Pozytywny przykład jedności narodowej bez względu na przynależność państwową stanowią zdaniem Havlíčka Polacy:

Poláci v tom ohledu takto se vyhnuli zmatku. Obyvatelé Království polského nazývají se Koroniaři a Poláci jsou všichni dohromady (Havlíček Borovský 1986, s. 66).

Okazję do ponownej konfrontacji stosunków panujących wewnątrz społeczeństwa czeskiego i polskiego dostarczył „Národním Novinám” K. Havlíčka wspomniany już okres gwałtownego sporu dziennikarskiego czesko-polskiego w październiku i listopadzie 1848 r. Powodem napisania artykułu *Poláci a revoluce ve Vídni* (Havlíček Borovský 1948, s. 66–73), który ukazał się w „Národních Novinách” 24 października był atak radykalno-demokratycznego czasopisma

krakowskiego *Jutrzenka* z dnia 19 października, zwrócony przeciwko walczącym z Węgrami Słowianom (na ten temat bliżej: Tarajło-Lipowska 1993). Artykuł „Jutrzenki” umieścił Havlíček w całości w czeskim tłumaczeniu, poprzedzając go uwagą:

Stůj zde na věčnou památku tento článek, jenž nás věřiti učí to, co praví sedlák polský, že šlechta polská vlastně není slovanská, nýbrž z tatarské krvi.

We własnym tekście polemicznym publicysta jeszcze raz cytował lub omawiał najbardziej według niego mijające się z prawdą twierdzenia. Na wątpliwości „Jutrzenki” dotyczące perspektyw rozwoju narodowego Słowian południowych odpowiada Havlíček porównaniem społeczeństwa polskiego i serbsko-chorwackiego. W przypadku Słowian południowych zaangażował się do walki o wolność cały naród, natomiast w polskim przypadku zaangażowanie do walki było ograniczone tylko do szlachty, przy obojętnym lub nawet wrogim nastawieniu ludu (wydarzenia w Galicji w 1846 r.).

W końcowej części swojego artykułu Havlíček, „zrywa maskę polemisty i z temperamentem napada na przeciwnika” (cyt. za: Tarajło-Lipowska, 1993, s. 60). Powodem było twierdzenie „Jutrzenki” o politycznej niedojrzałości Słowian południowych. Havlíček w odpowiedzi stwierdza ironicznie, że chyba tylko szlachta polska jest dojrzała politycznie. Zastanawia się, jakie są zatem wyniki tej dojrzałości politycznej, porównując stosunki w społeczeństwie czeskim i południowo-słowiańskim ze stosunkami w społeczeństwie polskim:

My západní a jižní Slované vzděláváme lid svůj, na ten se opíráme a stavíme pracně ale pevně hradby nezrušitelné svobody a samostatnosti své: a co činíte vy dorostlí do vysokosti nynější doby? Vy pro zábavu svou a paniček svých romány a divadla spisujete, nové mazury komponujete, plány na revoluce do větru malujete a pro lid svůj – kořalku pálíte!

Rzeczywiście włączenie Polaków do wspólnoty słowiańskiej będzie możliwe dopiero wtedy, kiedy naród polski nie będzie politycznie reprezentowany tylko przez szlachtę, podsumowuje na zakończenie Havlíček.

3.3. Polskie życie społeczno-polityczne, polskie koncepcje polityczne

W ramach tego wątku możemy w czeskiej publicystyce narodowo-liberalnej z lat 1846–1851 rozróżnić w zasadzie dwa kierunki zainteresowania. Pierwszy kierunek związany jest z aktualnymi wydarzeniami politycznymi, zwłaszcza lat 1848–1849. Ze względu na wspólną przynależność do monarchii austriackiej główna uwaga publicystyki czeskiej zwrócona jest w kierunku Polaków galicyjskich i ich polityki. Drugi kierunek przedstawiają ogólne rozważania na temat polskich powstań narodowowyzwoleńczych (kościuszkowskiego i listopadowego) i ewentualnych szans na odnowienie państwowości polskiej.

Okazję do konfrontacji czeskich i polskich koncepcji politycznych stworzył wyjazd redaktora *Národních Listů* K. Havlíčka do Krakowa na początku maja 1848 r. Havlíček, gorący zwolennik przygotowawanego Zjazdu słowiańskiego w Pradze, wyruszył 2 maja 1848 r. do Krakowa, by zbadać grunt i przekonać się o możliwości współpracy z Polakami na bazie programu austrosławizmu. W Krakowie, do którego przybył 4 maja, tzn. w kilka dni po bombardowaniu miasta, miał okazję do prowadzenia rozmów z ludźmi różnych poglądów i różnych warstw społecznych: z emigrantami-arystokratami i demokratami, radykalnymi i umiarkowanymi mieszczanami a wszystkim im starał się wytłumaczyć austrosłowiańską koncepcję Palackiego i własną (Frantič 1948, s. 32–33). Artykuł *Rakouská vláda a Poláci* (Havlíček Borovský 1948, s. 19–23) opublikowany na łamach „*Národních Novin*” 12 maja 1848 r. jest właściwie sprawozdaniem z krakowskiego pobytu. Charakteryzując Polaków i ich politykę Havlíček pisze:

Co se Poláků týče, počínají sice nyní rozuměti trochu co to jest vzájemnost slovanská, a přesvědčili se, že nejsme my přátelé ruské vlády. Mírná strana zdejší, ve Lvově i v Poznani a nepochybně ještě více v království polském a na Litvě srovnává se mnoho s náhledy našimi, avšak prudká strana zajisté ještě několikrát strhne s sebou povážlivější krajany do neštěstí, jako ku př. v Krakově v posledních těchto dnech [...].

Następnie Havlíček poddaje krytyce jego zdaniem jednostronną zagraniczną orientację Polaków oraz nieznamość rzeczywistych stosunków w innych krajach słowiańskich:

Co ale překáží ouplnému srozumění mezi jinými Slovany západními a Poláky, jest polská hrdost, nedočkavost a neznalství okolností. Polák (mluvím zde o větši části, ačkoli jsou výjimky malé), nezná nic než Polsko a Francouze, o Německu již má křivé náhledy, ale poměry Slovanů západních dokonce nezná. Tak zde ku př. nemají ani zdání o záležitostech uhersko-slovanských, a tyto dni stojí ve zdejších polských novinách, že bán chorvatský Jelačić na čelo se postavil reakce!! Pěkná reakce, zrovna taková, jakou Poláci proti Rusům obmyslejí!

Polskie dążenia niepodległościowe a zwłaszcza plany odnowienia Polski w granicach przedrozbiorowych są dla Havlíčka dowodem braku realizmu politycznego wśród Polaków:

Hrdost nedovolí Poláku mluvití a mysliti o něčem jiném, než o obnovení celé Polsky, jak byla za starodávna, to jest od Baltu až snad k Černému moři! Daleká cesta, marné volání! Co bylo, již nebude! I česká země sahala jednou od Baltu až k Adrii, ale žádnému Čechu nenapadlo obnoviti tuto říši!

Odmieny stosunek Czechów i Polaków do rewolucji wiedeńskiej jesienią 1848 r. jeszcze bardziej uwypuklił różnice w czeskich i polskich koncepcjach politycznych, uwidoczniających się już od Zjazdu Słowiańskiego, który odbył się wiosną 1848 r. w Pradze. W związku z już wspomnianym dziennikarskim sporem z października i listopada 1848 r. i rolę, jaką w nim odegrał K. Havlíček Borovský, zwraca uwagę Z. Tarajło-Lipowska:

[...] polemika wyraźniej niż inne jego [Havlíčka – przyp. J.P.] wypowiedzi dowodzi, że pisarz po prostu reprezentował inny typ myślenia i inną niż polska filozofię narodową (Tarajło-Lipowska 1993, s. 52).

Po raz pierwszy Havlíček włączył się do polemiki 21 października artykułem *Slované v revoluci vídeňské* (Havlíček Borovský 1948c, s. 59–62). W artykule dowodził, że wydarzenia wiedeńskie są dziełem Węgrów i frankfurckich Niemców, którzy w ten sposób chcą unicestwić sukcesy polityki słowiańskiej w austriackiej Radzie Państwa. W dalszej części swojego artykułu komentuje stosunek Słowian au-

striackich do wiedeńskiej rewolucji: nie wszyscy zrozumieli i nie wszyscy zrozumieć chcieli jej antysłowiański charakter. Dla Słowian południowych rzecz była jasna, również pomiędzy Słowakami i Rusinami nie podniósł się ani jeden głos pochwalający wydarzenia wiedeńskie. Natomiast zupełnie odwrotną postawę prezentują Polacy:

Bolest a žal svírá však srdce slovanské, když vzpomene na Poláky. Tento nešťastný, odštěpený, zpanštilý kmen slovanský nesdílí s námi ostatními nikdy ani radost ani žalost, on vždy o samotě opodál stojí, hrdě, bez naší pomoci chtěje dosáhnouti svého blaha, ba on se raduje když my kvílíme, a kvílí, když my se radujeme. Poláci sebe nikdy upřímně za spolubratry naše nepovažují, a byl-li čas, kdežto Slovanstvo u nich v modě bylo, přece nikdy nevešlo do krve; přišla bouře a Poláci přestali býti Slované a začali být zase jen Poláky. – S Maďary, úhlavními škůdci Slovanstva, bratrují se vždy, ba i s Frankfurtisty, kteří jim přece nedávno oddekretovali půlku Poznaň k německé říši, i s těmito chtějí raději se bratrovati, než s námi.

W dalszym ciągu autor kieruje ostrze swojej krytyki na polską reprezentację polityczną (szlachtę):

Polská šlechta (a to jest vlastně až posud národ polský, neboť rolník v Polště posud nedospěl ke vzdělání a měšťanstvo jest židovstvo) od roztržení Polska nemyslí na nic, než na revoluci; revoluce, ustavičná revoluce jest život těchto, obyčejně málo neb nic nepracujících šlechticů, a kde jest revoluce, tu je Polák, a kde je Polák, tu je revoluce. Jakmile nastala revoluce ve Vídni, byli Poláci hned ve svém živlu, nedbajíce na účel revoluce, chopili se hned pilně anarchistického díla.

Ta opinia Havlíčka na temat rewolucji wiedeńskiej została pozytywnie przyjęta przez większą część społeczeństwa czeskiego. W części poświęconej Polakom nawiązywała ona do starszych przedrewolucyjnych wypowiedzi autora na temat polskich dążeń politycznych (por. żaćek 1947–1948, s. 271).

Drugi kierunek czeskiego zainteresowania polskim życiem społeczno-politycznym zmierzał w przeszłość. Uwaga publicystyki czeskiej skupiała się głównie na ocenie przyczyn upadku Polski i próbach wytłumaczenia bezskuteczności polskich powstań narodowowyzwoleńczych. Zwróćmy uwagę na serię artykułów pod tytułem *Polska a Poláci* z wiosny i lata 1850 r. zamieszczonych w czasopiśmie „Sło-

van” redagowanego przez K. Havlíčka⁶. Zdaniem M. Frančicia sposób pisania i dość pochlebne dla Polaków sądy wskazują, że nie pisał ich sam Havlíček, ponieważ publikuje on mniej więcej w tym czasie artykuły o Polsce, ale o wiele krytyczniejsze⁷. Serię artykułów *Polska a Poláci* możemy uznać za najbardziej całościową i systematyczną wypowiedź na temat kwestii polskiej w całym omawianym okresie lat 1846–1851. Artykuły pogrupowano w trzy rozdziały. Pierwszy jest historycznym wprowadzeniem, które śledzi dzieje Polski od jej początków aż do upadku, tłumacząc jego przyczyny. Drugi rozdział poświęcony jest polskiemu powstaniom – kościuszkowskiemu i listopadowemu, natomiast rozdział trzeci opisuje dzieje i współczesność emigracji polskiej.

Na wstępie autor zwraca uwagę czytelników na dwie sprzeczne powszechnie rozszerzone opinie o Polakach. Pierwsza przedstawia Polaków jako wytrwałych i nieustraszonych bojowników o wolność, druga zaś uważa tych „Francuzów północy” za fanatycznych utopistów, którzy niepotrzebnie marnują swoje siły w boju z góry skazanym na niepowodzenie. Dalej autor zwraca uwagę na mocne umysłowe powiązanie Polaków z przeszłością i dlatego uważa za niezbędne poprzedzenie analizy ich obecnego położenia zarysem historycznym.

Średniowieczną Polskę autor charakteryzuje jako ważny czynnik równowagi europejskiej – odpierała ona z jednej strony natarcie Nie-

⁶ „Slovan”, odpovědný redaktor Karel Havlíček (máj, červen, červenec, srpen 1850), s. 36–44, 88–91, 112–118, 162–168.

⁷ Chodzi np. o artykuł *Slovanská politika*, gdzie Havlíček stwierdza, iż jedyną drogą do rozwoju narodowości i niepodległości Słowian jest wzajemność słowiańska oraz federacyjna Austria. Polacy w r. 1848 wystąpili przeciw południowym Słowianom. Również ich zachowanie wobec Rusinów w przeszłości, kiedy zmuszali ich do przejścia na unię, i w teraźniejszości, wytwarza między tymi narodami przepaść. Odrodzenie Polski w starych granicach jest niemożliwe, ponieważ Rusini muszą utworzyć państwo własne. Polacy przeceniają swe siły, lecz w końcu wrócic do Słowian muszą, bo pomoc innych narodów ich zawiedzie. Streszczenie za M. Frančic 1948, s. 52–54.

mców, równocześnie utrzymując przyjazne stosunki z sąsiadującymi narodami słowiańskimi (Czechami). Na wschodzie zaś chroniła Europę przed najazdami Tatarów a później przed niebezpieczeństwem tureckim Zdaniem autora polskie państwo wtedy właściwie zrozumiało swoją rolę dziejową.

Błędną politykę rozpoczęła Polska zdaniem autora wtedy, kiedy obróciła swoje zainteresowanie i swoją ekspansję na wschód, nie broniąc wcale postępowi Niemców na zachodzie, a nawet umożliwiając osiedlenie się Krzyżaków na ziemiach słowiańskich. To otworzyło Niemcom dostęp do ziem słowiańskich i w konsekwencji umożliwiło powstanie wrogo nastawionego do Polski państwa pruskiego.

Właściwy moment do zakończenia wzajemnych zmagania między Polakami a Rosjanami widzi autor w momencie gdy Zygmunt III chciał te dwa kraje zjednoczyć, lecz szlachta do tego nie dopuściła. Zdaniem autora to właśnie szlachta polska spowodowała, że wrodzone słowiańskie umiłowanie do równości i wolności zostało w Polsce zniekształcone ówczesnymi feudalno-arystokratycznymi i hierarchicznymi zasadami Europy zachodniej. W konsekwencji tego zrodziła się swawola i wynaturzona swoboda stanu szlacheckiego a lud wiejski oraz mieszczaństwo popadli w poniżającą niewolę.

W dalszym ciągu autor opisuje narastającą moc szlachty kosztem mocy centralnej, co powoduje, że szlachta staje się jedyną decydującą siłą w kraju. Tak też od politycznej mądrości szlachty lub jej braku zależały jego losy. Publicysta z jednej strony pozytywnie ocenia gotowość szlachty do obrony ojczyzny, z drugiej strony zaś krytykuje brak „światłego rozumu politycznego” wśród niej. To właśnie szlachcie uważa za główną przyczynę upadku państwa:

Panující šlechta polská měla bezvládu za podstatu, na které stojí svoboda, [...] nechápajíc, že nejpřednější zásadou každé republiky jest: N e r o z d í l n á j e d n o s t [podr. J.P.], ona nepřestila žádnou ideu národní, nepoznávala cíl života politicko-spoločného a nehleděla Polsko postaviti v soustavu mocnářství evropejských.

Sam akt rozbioru Polski autor potępia:

Králové z Boží milosti panující dopustili se zločinu svrzení knížete s trůnu a roztrhání státu, na kterýžto zločin tehda i ještě podnes určují nejhorší tresty.

Przystępując do oceny polskich powstań narodowowyzwoleń-
czych, autor podkreśla kluczowe znaczenie idei ojczyzny dla Pola-
ków:

Čím Řekům byla idea Boha, čím Francouzům jest idea společenství, tím Polákům
byla a jest idea vlasti.

Mimo niezwyklej siły tej idei próby odnowienia państwa polskie-
go kończą się niepowodzeniem. Główną przyczyną trzeba zdaniem
autora szukać (oprócz niesprzyjających okoliczności) w samych Pola-
kach. W społeczeństwie polskim nadal istnieje głęboka przepaść mię-
dzy elitami a ludem. Wykluczenie warstw ludowych z życia politycz-
nego spowodowało ich nieufność wobec szlachty, a tym samym wo-
bec polskiej idei narodowej.

Sam fakt powstań (kościuszkowskiego i listopadowego) ocenia
publicysta jako uzasadniony bunt wobec bezprawia (bezprawnego
zniszczenia państwa polskiego). Wysoko ceni zwłaszcza powstanie
kościuszkowskie dla jego demokratycznego charakteru. Podziwia he-
roiczny opór powstańców oraz żywotność polskiej idei narodowej. Za
główną przyczynę niepowodzenia obu powstań uważa egoizm szlach-
ty polskiej:

Pánové polští prosáklí duchem kasty šlechtické, místo aby v nejpříhodnější této
době byli odřekli se dávných bezpráví v prospěch svůj i v prospěch celého národu, [...] u-
jali se otěží vlády, změnily hnutí revoluční v pouhé vojování a místo aby se pohnuly
massy lidu a celou silou národu se udeřilo, mluvili o vítězstvích lidu jak o truchlivých
událostech, tak zápal ochlazující, a vrhli se v náručí nevěrných kabinetů, až tak pro
svůj egoismus ztratili Polsku.

W ostatnim rozdziale autor przystępuje do oceny społeczno-poli-
tycznej działalności emigracji polskiej. Emigrację uważa za reprezen-
tację narodu, jedyne środowisko, gdzie może się rozwijać polskie ży-
cie polityczne. Jej wadą jest to, że w wyniku długoletniego braku kon-
taktu z narodem nie odczuwa jego prawdziwych potrzeb. Autor rozró-
żnia dwa nurty emigracji: arystokratów i demokratów. Zastrzeżenia
ma wobec obu nurtów, nazywając pierwszych fanatykami przeszłości,
a drugich fanatykami przyszłości. Jeżeli za główny grzech arystokra-

tów uważa zaciętą obronę „średniowiecznych pańskich zwyczajów”,
to z kolei demokratów uważa za doktrynerów rewolucji nie uznają-
cych żadnych autorytetów historycznych.

Dalej autor przytacza manifest „Towarzystwa Demokratycznego”
z 4 grudnia 1836 r. i opisuje działalność „Centralizacji”, zwłaszcza jej
działalność propagandową na rzecz kolejnej próby odzyskania nie-
podległości. W stosunku do wpływów wywieranych przez „Centrali-
zację” na naród polski autor artykułu jest krytyczny:

že programy a snahy takové nepřemijely bez vplyvu na národ polský, jest věci
přirozenou. Ujímajit' se takové náhledy tím snadněji, čím lákavější je ovoce, které
ukazují k trháni na stromu revolučním: ujímajit' se tím snadněji, čím bohatších
nabytostí přislíbují nejméně osvícené části společenstva.

Z niezrozumieniem autora spotykają się również rewolucyjne wy-
stąpienia Polaków ostatnich lat: powstanie w Galicji oraz w Poznań-
skiem w 1846 r. oceniono jako przedwczesne a w swojej konsekwen-
cji szkodliwe:

Avšak Poláci neuměli čekat v pohotovosti, aby události nezaskočili, neuměli
sloužit vlasti nehýbajíce se před časem a nevrhající se lehkovážně v loukotě prudkého
času.

Również powtarza się krytyczna ocena postępowania polskiego
podczas rewolucji w 1848 r. znana nam już z poprzednich tekstów.

Podsumowując, autor charakteryzuje współczesną Polskę jako
„zdradzoną tak samo przez narody, jak przez rządy”.

3.4. Polska kultura duchowa i materialna

Wypowiedzi na temat polskiej kultury duchowej i materialnej zna-
jdziemy w czeskiej publicystyce narodowo-liberalnej z lat 1846–1851
niewiele. Zazwyczaj pojawiają się one w związku z krytyką polskich
elit społecznych i ich stosunku do warstw ludowych. Często powtarza
się zarzut, że polska kultura ma wyłącznie elitarny charakter ograni-
czając się do wąskiego grona odbiorców. W opozycji do takiej kultury
stawiano demokratyczną kulturę czeską, wyrastającą od dołu:

[...] není pochybnosti, že na lepším historickém základu, který máme, a při lepších okolnostech z ohledu všeobecného vzdělání našeho lidu my Čechové přece ještě v umění, v literatuře a vůbec v štěstí národním i Rusy i Poláky předhoníme. Ačkoli v počtu mnohem slabší jsme než Poláci a Rusové, převyšujeme přece i na počet v duševním ohledu aspoň Poláky, poněvadž v Rusích a v Polsku jenom šlechta čísti umí a v literatuře národ reprezentuje, ostatní ale národ v duševním, literárním životě téměř žádného účastenství nemá (Havlíček Borovský 1986, s. 78–79).

Z bardziej systematyczną próbą przedstawienia polskiej kultury (polskiego poziomu cywilizacyjnego) spotykamy się właściwie tylko w serii artykułów *Polska a Poláci* zamieszczonej w czasopiśmie „Slovan”. Najpierw w związku z oceną roli Polski w średniowiecznej Europie (autor zwraca uwagę na ważną funkcję Polski jako przedmurza cywilizacji zachodnioeuropejskiej), później w związku z próbami wytłumaczenia przyczyn upadku państwa polskiego. Anachroniczna Polska (zwłaszcza w porównaniu do sąsiednich krajów) – bez silnej władzy centralnej, bez stałej armii, bez jasnego określenia wspólnych interesów, bez moralności prywatnej i publicznej, a zwłaszcza bez prawdziwej oświaty – musiała zdaniem autora wcześniej czy później paść ofiarą mocniejszych i bardziej rozwiniętych sąsiadów:

Polska ani neuznávala práva pokroku, když číhající na její zkázu sousedé vzdělávali se v hospodářství, v politice a umění válečném. V tom čase, když v jiných národech evropských nejenom všechny části země, nýbrž i všechny živly a snahy společného života sestřeďovaly se ve vládě monarchové; v Polsece od času elekcií všechno se viklalo, rozbíhalo a toulalo, bez mezí a cíle⁸.

4. Podsumowanie

Celem pracy było przedstawienie obrazu Polaków i kwestii polskiej kształtowanego przez czeską publicystkę narodowo-liberalną w latach 1846–1851. Okres ten odegrał ważną rolę w dziejach dziennikarstwa czeskiego. Był to bowiem pierwszy okres istnienia niezależnego czeskiego dziennikarstwa politycznego. Uwaga pracy skupia

⁸ *Polska a Poláci*, „Slovan”, odpovědný redaktor Karel Havlíček (máj, červen, červenec, srpen 1850), s. 40.

się na narodowo-liberalnym nurcie publicystyki czeskiej, który odegrał najważniejszą rolę w kształtowaniu opinii publicznej. Publicystkę narodowo-liberalną omawianego okresu reprezentują trzy czasopiśma „Pražské Noviny”, „Národní Noviny” i „Slovan” – wszystkie pod redakcją Karla Havlíčka Borovského. Specyficzną cechą publicystyki Havlíčka było jej długotrwałe oddziaływanie na czytelników, do czego przyczyniła się zapewne nie tylko jej wartościowość, ale także mit, którym zaczęto otaczać osobę Havlíčka wkrótce po jego śmierci w 1856 roku⁹.

Obraz Polaków i kwestii polskiej, który wyłonił się z przeanalizowanych tekstów, jest obrazem przeważnie krytycznym; w przypadku tekstów Havlíčka z 1848 r. ma on charakter ostrych ataków publicysty rozczarowanego odmiennością polskich postaw politycznych oraz filozofii narodowej¹⁰.

W omawianych tekstach publicystycznych można wyróżnić cztery główne wątki tematyczne (wzajemnie powiązane i częściowo się przekrywające). Pierwszym takim wątkiem jest stosunek Polaków do innych narodów. Centralną pozycję miały z punktu widzenia publicystyki czeskiej stosunki polsko-rosyjskie oraz polsko-ukraińskie. Jeżeli przyjmiemy tezę J. Kořalki (1996, s. 36), że wzajemność słowiańska była dla Czechów przede wszystkim konstrukcją ideologiczną, która miała kompensować czeską bezsilność polityczną w Austrii, jest

⁹ Na ten temat m.in. A. Stich 1986, s. 11–33. Z polskich autorów szczegółowo omawia powstanie, funkcjonowanie oraz rolę Havlíckowego mitu w czeskiej kulturze Z. Tarajło-Lipowska. Autorka również dużo uwagi poświęca stosunkowi Havlíčka do Polaków i wpływom jego poglądów na następne generacje (por. Tarajło-Lipowska 2002).

¹⁰ Zdaniem O. Urbana K. Havlíček nie był rozmyślającym publicystą i politykiem, ale namiętym uczestnikiem wydarzeń. Jego zaangażowany, a więc nie zawsze obiektywny, nacjonalizm był swojego rodzaju reakcją na małą wiarę w siebie znacznej części społeczeństwa czeskiego. Nacjonalizm Havlíčka jednak nie był celem sam w sobie, źródłem wszystkich jego ataków „przeciw” (Niemcom, Żydom, rządowi itd.), ale tylko naturalnym warunkiem sformułowania pozytywnych propozycji reformatorskich „za” (por. Urban 2003, s. 159–160).

rzeczą zrozumiałą, że spór polsko-rosyjski oraz polsko-ukraiński konstrukcję tę w poważny sposób naruszał¹¹.

Dla czeskiego punktu widzenia konfliktu polsko-rosyjskiego charakterystyczna jest w danym okresie próba historycznego uzasadnienia obecnego stanu. W czeskich wywodach stwierdzano, że zawiniły obie strony, a rzeczywistą ofiarą, którą należy wspierać, jest Ukraina. Mało miejsca natomiast poświęcano analizie stosunków panujących wówczas w zaborze rosyjskim. Jeżeli już, to starano się raczej pokazywać dobre strony rządów rosyjskich dla chłopów polskiego.

Na tle niejednoznacznego czeskiego stosunku do sporu polsko-rosyjskiego jawi się bezproblemowy i jednoznaczny stosunek czeskiej publicystyki do relacji polsko-niemieckich. Tutaj strona polska cieszy się jednoznacznym poparciem – zauważano również podobieństwa między sytuacją Czechów i Polaków w zaborze pruskim.

Drugim wydzielonym wątkiem tematycznym jest ocena społeczeństwa polskiego oraz polskiej mentalności. Publicystyka narodowo-liberalna była głównym rzecznikiem społeczeństwa czeskiego – społeczeństwa, w którym procesy modernizacyjne inicjowane były głównie od dołu. Plebejskim pochodzeniem kształtujących się czeskich elit politycznych można tłumaczyć minimum punktów kontaktowych między reprezentacjami politycznymi Czechów i Polaków galicyjskich¹².

Również w ocenie stosunków wewnętrznych panujących w społeczeństwie polskim przeważa krytyka skierowana wobec elitom.

¹¹ Koncepcja współpracy słowiańskiej została podważona po raz pierwszy w poważny sposób podczas polskiego powstania listopadowego. Dylemat, przed którym stanęło wtedy społeczeństwo czeskie, scharakteryzowano w czeskiej literaturze historycznej jako pierwszy kryzys słowianofilstwa czeskiego (por. Krejčí 1928).

¹² Na podobieństwa oraz różnice w procesie kształtowania się nowoczesnego społeczeństwa irlandzkiego, czeskiego oraz polskiego zwraca uwagę praca zbiorowa *Samomodernizacja społeczeństw w XIX wieku – Irlandczycy, Czesi, Polacy* (red. L. Trzeciakowski, K. Makowski, Instytut Historii UAM, Poznań 1999). W ramach szerszego kontekstu zajmuje się procesem kształtowania się nowoczesnych narodów europejskich M. Hroch 1995.

Zdaniem publicystów czeskich wykazywały one słabe zainteresowanie podwyższaniem poziomu życia materialnego oraz duchowego warstw ludowych, jak również małe zaangażowanie przy pozyskiwaniu ogółu narodu dla polskiej idei narodowej.

Z oceną polskich elit politycznych związany jest trzeci wyróżniony wątek tematyczny: polskie życie społeczno-polityczne, polskie koncepcje polityczne. Odmienna czeska filozofia narodowa, która znalazła również swoje odbicie w omawianych tekstach publicystycznych, ujawniła się zwłaszcza w ciągu roku 1848. Z niezrozumieniem publicystyki czeskiej spotkały się również polskie aspiracje polityczne, zwłaszcza koncepcja odnowienia Polski w granicach przedrozbiorowych. Oceniając mentalność polską publicystyka czeska skupia ponownie uwagę na polskich elitach społecznych. Pragmatyk i utylitarysta Havlíček¹³ przedstawił szlachtę polską jako „rewolucjonistów z instynktu”, którymi kierują irracjonalne motywy, w dodatku oderwaną od reszty narodu, kształtując w ten sposób negatywny stereotyp o długiej trwałości.

Jako jedyna pozytywnie oceniana cecha polskiej mentalności narodowej wyłania się z badanych tekstów idea jedności narodowej bez względu na przynależność państwową. Wydaje się, że koncept odtworzenia państwowości polskiej na zasadach etnicznych spotkałby się z dużo większym zrozumieniem ze strony czeskiej. Silna świadomość jedności narodowej Polaków zamieszkujących trzy różne państwa zaborcze stanowiła zapewne wzór dla ówczesnego czeskiego ruchu narodowego, który, jak na razie, ograniczał się głównie do Czech właściwych, a wciągnięcie Moraw w ten proces (nie mówiąc już o Śląsku¹⁴) nie było kwestią jednoznaczną.

¹³ Największym czeskim utylitarystą, czyli człowiekiem, dla którego celem wszelkich działań jest dobro, korzyść, użyteczność, nazwał Havlíčka T. G. Masaryk (cyt. za: Tarajło-Lipowska 1993, s. 51).

¹⁴ Kwestia na razie słabo narodowościowo uświadomionego Śląska Cieszyńskiego nie znalazła w czeskich tekstach publicystycznych omawianego okresu żadnego odbicia. Jak stwierdza J. Chlebowczyk, po 1848 roku ruch słowiański w tym regionie przybrał zdecydowanie polski charakter. Nieco później zachodnia część regionu

Ostatni wyróżniony wątek tematyczny to polska kultura duchowa i materialna w opinii czeskiej publicystyki narodowo-liberalnej. Charakterystyczne dla czeskiego punktu widzenia jest podkreślanie elitarnego charakteru kultury polskiej z jednej strony, a demokratyczności kultury czeskiej ze strony drugiej, oraz tłumaczenie przyczyn upadku państwa polskiego słabym postępem cywilizacyjnym (słabością mocy centralnej, niewystarczającym tempem reform politycznych oraz gospodarczych w osiemnastowiecznej Polsce).

Tzw. czeskie odrodzenie narodowe, czyli proces kształtowania się nowoczesnego narodu czeskiego, dzielono zazwyczaj na trzy fazy. Pierwsza faza rozpoczęła się w ostatnich dziesięcioleciach XVIII wieku i charakteryzowało ją zainteresowanie czeskich patriotów oświeceniowych historią, językiem oraz zwyczajami własnej, wtedy jeszcze „nie przebudzonej”, grupy etnicznej. Na początku XIX wieku rozpoczęła się druga faza – agitacja narodowa – dążenie na razie bardzo wąskiego grona patriotycznie nastawionej czeskiej inteligencji do pozyskania dla idei narodowej wszystkich członków społeczeństwa. Wreszcie na początku lat sześćdziesiątych XIX wieku, po nieudanej próbie z lat 1848–1849 czeskie odrodzenie narodowe weszło do swej trzeciej, masowej fazy, kiedy z ideą przynależności do narodu utożsamiały się najszerokie warstwy społeczeństwa (Hroch 1999, s. 9).

W centrum naszego zainteresowania znalazł się początek fazy trzeciej, a więc przełom lat czterdziestych i pięćdziesiątych XIX wieku. Podczas gdy pierwsze dwa etapy czeskiego ruchu narodowego miały raczej charakter obronny, to rozpoczynający się etap trzeci charakteryzował się ofensywnością wobec innych ruchów narodowych, przede wszystkim wobec ruchu niemieckiego, ale też wobec odmiennej polskiej filozofii narodowej, co odbiło się szerokim echem w czeskiej publicystyce narodowo-liberalnej. To właśnie w tym okresie

dostała się w strefę oddziaływania czeskiego ruchu narodowego. Na początku lat sześćdziesiątych XIX wieku w związku z nadchodzącą erą konstytucyjną padły przeszkody natury administracyjnej i prawno-politycznej, co umożliwiło wszechstronny rozwój ruchu narodowego (zob. Chlebowczyk 1961, s. 5–46).

ukształtował się i ugruntował negatywny i w przyszłości bardzo trwałą stereotyp Polaka w czeskiej opinii publicznej.

Literatura

- Beránková M., 1981, *Dějiny žurnalistiky, I (Český periodický tisk do roku 1918)*, Praha.
- Hroch M., 1999, *Na prahu národní existence (Touha a skutečnost)*, „Mladá fronta”.
- Chlebowczyk J., 1961, *Główne problemy i etapy stosunków polsko-czeskich na Śląsku Cieszyńskim w XIX i na początku XX wieku (do r. 1914)*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice.
- Frančič M., 1948, *Sprawa polska w publicystyce Karola Hawliczka-Borowskiego*, Kraków.
- Havlíček Borovský K., 1948a, *Duch »Národních Novin«*, ed. M. Novotný, Havlíčkův Brod.
- Havlíček Borovský K., 1948b, *Rakouská vláda a Poláci*, [in:] K. Havlíček Borovský, *Duch »Národních Novin«*, ed. M. Novotný, Havlíčkův Brod.
- Havlíček Borovský K., 1948c, *Slované v revoluci vídeňské*, [in:] K. Havlíček Borovský, *Duch »Národních Novin«*, ed. M. Novotný, Havlíčkův Brod.
- Havlíček Borovský K., 1986, *Slovan a Čech*, Dílo II. „Pražské Noviny”, „Národní Noviny”, „Slovan”, red. A. Stich, Praha.
- Hroch M., 1995, *V národním zájmu (Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě)*, Ústav světových dějin FF UK, Praha.
- Jaroszewicz-Kleindienst B., 1985, *Czechy i Czesi w opiniach polskich pamiętnikarzy XIX wieku*, Zakład narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Klusáková L., 1995, *Stereotyp nebo obraz druhého? Obraz druhého v historické perspektivě*, „AUC, Philologica et Historica I. Studia historica” XLI, s. 7–10.
- Kola A. F., 2004, *Słowianofilstwo czeskie i rosyjskie w ujęciu porównawczym*, Łódź.
- Kořalka J., 1996, *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914. Sociálně-historické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*. Argo, Praha.
- Krejčí K., 1928, *První krize českého slovanství*, „Slovanský Přehled” 20, s. 13–22, 108–117, 177–201, 249–267.
- Rataj T., 2002, *České země ve stínu půlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z českých zemí*. Scriptorium, Praha.

- Stich A., 1986, *Novinář Karel Havlíček očima následujících generací a očima dneška*, [w:] *Karel Havlíček Borovský, Dílo II. »Pražské noviny«, »Národní noviny«, »Slovan«*, red. A. Stich, Praha.
- Tarajło-Lipowska Z., 1993, *Polemika czeskiego utylitarysty z demokracją i radykalną »Jutrzenką«*, „Pamiętnik Słowiański” XLIII, s. 51–66.
- Tarajło-Lipowska Z., 2002, *Męczennik czeskiej prawdy Karel Havlíček Borovský*, Wrocław 2002.
- Urban O., 2003, *Kapitalismus a česká společnost*, Nakladatelství Lidové noviny, Praha.
- Žáček V., 1947–1948, *Čechové a Poláci roku 1848*, t. I–II, Praha.

RECENZJE, OMÓWIENIA, NOTY

Vladimír Novotný: *Paradoxy a paralely. Příspěvky k českému literárnímu dějepisectví. Od Komenského k Rejchrtovi*. Praha, Cherm 2006, 255 s., ISBN 80–86370–24–0.

Osobnost literárního historika, kritika a publicisty Vladimíra Novotného (1946) jistě není třeba literárněvědným bohemistům sáhodlouze představovat. Téměř každému, kdo se s ním seznámí, se v paměti vytvoří obraz vtípného mužika vládnoucího nebezpečným množstvím encyklopedických znalostí všeho, co nějak souvisí s českou literaturou. Právě pro spojení obojího, tedy pro schopnost mluvit o literatuře pohotově a s nadhledem, je vyhledávaným účastníkem nejruznějších literárních konferencí a symposií. Z pronesených příspěvků, jež publikoval nejprve v konferenčních sbornících a mnohdy pak i časopisecky, vytěžil již třetí knižní soubor. V roce 2001 vydal Novotný titul *Problémy a příběhy. Soubor statí z literární bohemistiky. Od Puchmajera k Páralovi*, rok nato následovaly „úvahy o typologii české prózy z konce tisíciletí” (jak zní podtitul) *Mezi moderností a postmoderností* a konečně loni vyšel v téže grafické úpravě pražského nakladatelství Cherm soubor *Paradoxy a paralely. Příspěvky k českému literárnímu dějepisectví. Od Komenského k Rejchrtovi*.

Pro úplnost dodejme, že přestože se Vladimír Novotný pohybuje v literárním provozu či životě (jsou-li takové termíny vůbec přípustné) již více než tři desetiletí (bibliografická databáze Ústavu pro českou literaturu AV ČR eviduje první autorův časopisecký příspěvek k roku 1974), před rokem 1989 vydal pouze jedinou publikaci. Byl jí soubor statí *Odpovědnost tvorby* (1983) o soudobé ruské (respektive sovětské) literatuře; autor je totiž vystudovaný rusista a historik (tedy překvapivě nikoliv bohemista). S tím souvisí nemalé množství recenzí, studií a knižních doslovů, které Novotný ruské literatuře a její recepci u nás věnoval, stejně jako spoluúčast – po boku jeho přítele Vladimíra Macury – při založení poloilegální organizace Baltský svaz.

V devadesátých letech pak následovala participace na učebnicových kompenciích *Český jazyk a literatura* (1992; s Annou Stejskalovou) a *Česká literatura ve zkratce 4* (2001; s Petrem Hanušskou), přehledový text *Nová česká literatura 1990–1995* (1995) a vlastním nákladem vydaný soubor *Literární kritiky* (1997). V loňském roce, kdy Novotný dosáhl významného životního jubilea, jeho publikační aktivity kulminovala: kromě recenzovaného titulu vyšel soubor sloupek otištěných ve společenském týdeníku *Reflex Literární reflexe (pro Reflex)* a dodatek k jeho bibliografii. V nové kritické řadě vydavatelství Protis se připravuje další soubor autorových

recenzí, k dokončení spíše monografie o díle našeho nejvýznamnějšího žijícího autora historické prózy Vladimíra Kőrnera.

Z naznačeného přehledu badatelovy knižní publikační činnosti evidentně vyplývá, že se zvyšujícím se věkem jeho profesní aktivita nijak nepolevuje, ba právě naopak. Novotného píle a šíře jeho zájmu je ostatně patrná již z podtitulu souborů jeho konferenčních příspěvků. Přestože autor je především uznávaným odborníkem současné české prózy, neváhá se ve svých referátech s erudicí sobě vlastní pustit do výkladu o díle Jana Amose Komenského, Novalise, bratří Nejedlých či kupříkladu Zdeňka Lorence.

Nejnověji vydaný soubor *Paradoxy a paralely* obsahuje sedmáct dílčích studií, jejichž tematická a historická různorodost je obhajitelná právě jen tou skutečností, že jde původně o referáty primárně určené pro publikování v konferenčních sbornících. Publikace věnovaná západočeskému básníkovi Josefu Hrubému, členovi redakční rady Novotným vedeného literárního časopisu *PLŽ*, je opatřena kratičkým úvodem nazvaným *Dějiny se dějí, dějepisectví se píše*. V něm autor reflektuje současnou diskusi českých literárních vědců a zejména teoretiků, kteří zpochybňují existenci diachronního vývoje literatury, hledají nové způsoby uchopení smyslu literárního díla a literární historii nejednou přímo zavrhuje. Přesvědčení o krizi dějin literatury Novotný ovšem v žádném případě nesdílí, což ostatně dosvědčuje následujícími statěmi. Dokažuje v nich, že literární dílo jakkoliv staré, neznámé či na první pohled nenabízející současnému interpretovi novou konkretizaci je téměř vždy inspirativním podnětem a při jeho zkoumání lze odhalit leccos podstatného z charakteru epochy, tvůrce, soudobé kritické recepce či pozdější historické reflexe. Jak autor v úvodu lapidárně konstatuje:

[...] k času nepatří jen teoretizování, nýbrž i „sociolekt“ tvůrčí individuality či kulturní éry (s. 8).

Novotný se ve svých příspěvcích ponejvíce věnuje autorům či dílům dnes naprosto zapadlým, zneuznaným či zcela neadekvátně reflektovaným. Jednotlivé texty či celistvé dílo konkrétního autora pak analyzuje s takovým zaujetím a nonšalancí, jako by tím demonstroval, že neznalost dnes neznámých děl je především naše chyba, neboť v Novotného statích se stávají doslova živoucími organismy. Významnou měrou k tomu přispívá již zmiňovaná téměř polyhistorická znalost dobových reálií a stejně tak autorův svěží a neopotřebovaný jazyk, který má daleko k dnes preferovanému odbornickému ptydepe. V nejedné pasáži by se ovšem autorovi dala vytknout určitá slovní ekvilibristika, příliš dlouhá (ač nikoliv nesrozumitelná) souvětí a směřování k efektnímu slovníku, jak lze vyčíst už z titulu souboru.

Z jednotlivých studií uveďme pro příklad stať o význačném meziválečném prozaikovi Emilu Vachkovi, v němž autor poukazuje na zcela neadekvátní zařazení literáta mezi autory detektivního a humoristického ražení. Novotný právem vytýká současnému literárněhistorickému poznání (a svým příspěvkem jeho dluh zároveň splácí) marginalizaci Vachkovy psychologicky směřované prózy, jež má nejednou blízko

k „expresionistickým poetikám“, stejně jako románu *Pán světa* (1925), který lze považovat za první českou prózu náležející k žánru antiutopie. V jiné studii autor „objevuje“ téměř neznámého ruského spisovatele Josifa Kallinikova, který patřil mezi početnou skupinu umělců emigrovavších ze Sovětského svazu, jež našli azyl v meziválečné československé demokracii. Nejinak je tomu v případě studie s příznačným názvem *Nad jedním zamlčovaným románem Sonji Špálové*, v němž badatel referuje o próze *Petruška a soudruzi* (1947) autorky mnoha biografických románů. Novotný zde záslužně připomíná paralelu románu s Weilovým reportážním románem *Moskva – hranice* (1937), neboť oba byly bezprostředně po svém vydání odsouzeny jako „ideologické prohřešky“ a nesměly být po dalších čtyřicet let publikovány. Ve stati *Prozaický zpěv Lierův: Píseň míru* autor svoje zkoumání zaměřuje na pozoruhodnou maloměstskou satiru z titulu jeho příspěvku žánrového realisty, prozaika a fejetonisty Jana Liera. Novotný zde mimo jiné upozorňuje na opakující se nesprávný výklad Lierova vývoje, který se po roce 1893 jako beletrista odmlčel a knižně vydával svoje původně časopisecky otištěné prózy. Platí to rovněž o analyzované novele *Píseň míru*, jež vyšla v oblíbeném periodiku Zlatá Praha již v roce 1887, zatímco knižně byla publikována teprve roku 1900.

Stejnou (ne-li důkladnější) pozornost jako interpretovaným textům věnuje Novotný příslušným pasážím v literárněhistorických kompendiích a oprávněně vytýká jejich nedostatky, věcné chyby, pomýlení či nepřesné formulace. Jeho neslavitost je v první řadě namířena proti akademickým příručkám, jmenovitě *Lexikonu české literatury* a čtvrtému dílu *Dějiny české literatury*; méně výtek má autor vůči Janouškovu *Slovníku českých spisovatelů od roku 1945*, do něhož přispěl několika hesly.

Není žádnou novinkou, že v *Lexikonu* se nachází poměrně velké množství chyb, stejně jako je poněkud netaktní zvolenými stylistickými prostředky upozorňovat nejednou již zesnulé kolegy na nedostatky jejich slovníkových hesel či partií akademických *Dějin*. Leckterá poznámka pod čarou pak nabývá charakteru nevraživého výpadu vůči kolektivní dílům, na nichž se Novotný autorsky nepodílel. Jistěže podobná nařčení nejsou v odborné branži výjimkou, domnívám se však, že znalec Novotného formátu je zapotřebí nemá.

Erik Gilk, Olomouc

K R O N I K A

Międzynarodowa konferencja literaturoznawcza „Topos domu w literaturze czeskiej i polskiej”

Slezská univerzita w Opawie od 1995 roku organizuje cykliczne czesko-polskie sympozja naukowe, poświęcone konkretnym kręgom tematycznym obecnym w obu literaturach narodowych. Każdego roku konferencje gromadziły coraz większą ilość badaczy literatury, przeradzając się z kameralnych spotkań w szerokie forum wymiany przemyśleń. W 2006 roku, tradycyjnie w połowie listopada, do Opawy zjechali literaturoznawcy polscy i czescy, by przedstawić swoje refleksje na temat toposu domu. Ten rozległy problem badawczy zgromadził ponad pięćdziesięciu literaturoznawców.

Konferencję otworzyły obrady plenarne, w których wystąpienia dotyczyły problematyki ogólnej, skupiającej się wokół tematu konferencji. O domu w tradycji polskiej traktował referat Ewy Kosowskiej. Natomiast literaturoznawcy Eugeniusza Jaworskiego, Daniel Jakubiček i Radek Friedrich w swoich wystąpieniach skupili się na tytułowym toposie w najnowszej literaturze czeskiej, Tadeusz Sierny snuł refleksje nad patosem i profanacją toposu, zaś Wojciech Browarny mówił o domu w polskiej poezji pogranicza. Również w późniejszych obradach powracano do prób całościowego spojrzenia na problem: Libor Pavera pokusił się o definicję *topoi*, natomiast Martin Tichý przypomniał dyskurs krytyczny o domu-ojczyźnie a świecie sprzed I wojny światowej.

Wobec dużej frekwencji obrady podzielono na dwie sekcje, poświęcone funkcjonowaniu tytułowego toposu w poezji i prozie.

Wystąpienia literaturoznawców dotyczyły szerokiego spektrum literatur obu narodów. Od polonistów zajmujących się poezją usłyszeć można było między innymi o toposie domu w twórczości Mickiewicza (Jacek Brzozowski, Zbigniew Kaźmierczyk, Małgorzata Burzka), Władysława Broniewskiego (Sławomira Lisewska), K. I. Gałczyńskiego (Katarzyna Tułać, Anna Gomółka), Tadeusza Różewicza (Irena Jokiel), ale dominowały rozważania o dorobku poetów współczesnych. Małgorzata Rybka, Jerzy Wiśniewski, Marzena Woźniak-Łabieniec zwrócili uwagę na funkcje „domu” w twórczości Mikrona Białoszewskiego, Czesława Miłosza, ks. Jana Twardowskiego. Analogicznie wśród bohemistów refleksje krążyły przede wszystkim wokół poetów dwudziestowiecznych: o twórczości Jana Zahradníčka, Jáchyma

Topola, Miloša Dvořáka, Wilhelma Przeczka, Tomáša Zenka referowali Aleksandra Pająk, Leszek Engelking, Ladislav Soldán, Libor Martinek, Ivo Harák.

W sekcji poświęconej prozie również przeważały rozważania na temat twórczości pisarzy dwudziestowiecznych. Dorobek polskich prozaików był tematem rozważań między innymi Zdzisławy Mokranowskiej (Jarosław Iwaszkiewicz), Czesławy Mykity-Glensk (Seweryna Szmaglewska), Bożeny Olszewskiej (Melchior Wańkowicz), a dwie referentki: Sonia Gwóźdź i Elżbieta Dutka przedstawiły swoje przemyślenia na temat roli domu i wspomnień w twórczości Andrzeja Kuśniewicza. Bohemiści także preferowali literaturę powojenną: Vladimír Novotný podkreślił egzystencjalistyczne wybrzmienie domu w utworach Vladimíra Kornera, Jiří Urbanc zatrzymał się nad twórczością Vroslava Merla, Jan Heczeko przedstawił swoje refleksje nad esetyką Michala Ajvaza, Draho míra Vlašínová przedstawiła funkcjonowanie domu w prozie Ludmily Hořkiej, zaś niżej podpisana ukazała dom jako alegorię ojczyzny u Jana Křesadly. Nie zabrakło też uwag o twórczości pisarzy wcześniejszych: Jana Nerudy (Martin Pilař) czy Bolesława Prusa (Marek Szladowski). Warto również odnotować wystąpienia dotyczące peryferyjnych zjawisk literackich – Edyta Rudolf omówiła funkcjonowanie toposu domu w literaturze fantasy dla dzieci, Sabina Pytel w literaturze grozy, natomiast Tomasz Kaliściak przedstawił funkcjonowanie queerowego domu w poezji gejowskiej.

Tradycją naukowych spotkań organizowanych w czeskich ośrodkach stały się towarzyszące obradom imprezy kulturalne – w Opawie literaturoznawcom zaprezentowali się muzycy-studenci Konserwatorium Kościelnego w Opawie.

Coroczne opawskie spotkania cieszą się coraz większym zainteresowaniem zwłaszcza naukowców z Polski, czemu niewątpliwie sprzyja bliskość granicy, uroda miasta, ale przede wszystkim gościnność gospodarzy. Wobec rosnącej popularności konferencji wśród badaczy polskich warto jednak zastanowić się nad innym rozplanowaniem obrad tak, by nie przeplatały się wystąpienia polonistyczne i bohemistyczne, co stworzyłoby przestrzeń do dyskusji, która podczas ostatniego spotkania toczyła się przede wszystkim w kuluarach.

Joanna Czaplińska, Szczecin